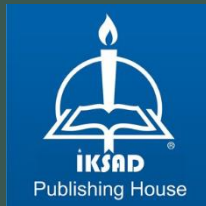

HİCRİ İKİNCİ ASIRDA İSLÂMÎ İLİMLER- 4

İKSAD ULUSLARARASI YAYINEVİ
Ankara-2022

HİCRÎ İKİNCİ ASIR HİRİSTİYAN KAYNAKLARINA GÖRE HZ. PEYGAMBER VE İSLÂM

(النبي والإسلام بحسب المصادر المسيحية للقرن الثاني الهجري)

Sabri ÇAP

Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Associate Prof. Dr., İzmir Katip Celebi University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Hadith, İzmir, Turkey

sabricap@hotmail.com orcid.org/0000-0002-1999-2893

GİRİŞ

Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) risaletini reddeden, Kur'an, İslâm ve Resûl-i Ekrem hakkında itham ve iftiralarda bulunan müşriklerin ve Ehl-i kitap'ın söz ve iddialarına dair Kur'an'da birçok âyet bulunmaktadır. Müşriklerin ve münafıkların Hiz. Peygamber hakkındaki iftira ve onu karalama çabalarına hadis ve siyer kaynaklarında da rastlamak mümkündür. Bununla birlikte erken dönemlerden itibaren İslâm dışı kaynaklardaki Resûl-i Ekrem ve İslâm karşıtı değerlendirme ve iddiaların İslâmî literatürde yeteri kadar karşılık bulmadığı da bir gerçektir.

Son asırlarda oryantalistler Kur'an, Hiz. Peygamber, İslâm dini ve Müslümanlardan bahseden erken dönemlerde yazılmış Süryânî, Kiptî, Ermeni, Bizans gibi kadim Doğu Hristiyanlarına ait eserlerin neşir ve değerlendirmelerine yoğunlaşmışlardır. Hatta İslâm'ın doğuşu ve tarihî gelişimi hakkında daha güvenilir olduğu gerekçesiyle İslâm dışı kaynakların esas alınmasını savunan oryantalistler de bulunmaktadır. Oryantalizmin İslâm hakkındaki en önemli kaynakları, Doğu Hristiyanları tarafından erken dönemlerde yazılan genel tarih ve kilise tarihi literatürüyle birlikte İslâm'a karşı kaleme alınmış olan polemik ve apolojik eserlerdir.

Daha çok Süryânîce literatür olmak üzere, ülkemizde ve İslâm dünyasında söz konusu alandaki eserlere yönelik araştırmaların artmaya başladığı görülmektedir. İlk asırlarda gayr-i müslimler tarafından yazılan eserlerde Hiz. Peygamber hakkında ileri sürülen iddialara yer veren bazı araştırmalar olmakla birlikte¹ bunları bir bütün olarak ele alan Türkçe bir araştırma görebildiğimiz kadarıyla mevcut değildir. Biz, daha önceki bir çalışmamızda hicrî birinci asırda yazılan İslâm dışı kaynaklarda Hiz. Peygamber imajı ve İslâm anlayışını tespit etmeye çalışmıştık.² Hicrî ilk asırda yazılan İslâm kaynaklarından günümüze ulaşanlar son derece sınırlı

¹ Bunlardan bazıları şunlardır: İsmail Taşpınar, "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşki (649-749) ve İslâm", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001/2): 23-54; Fuat Aydın, "Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra ve İslâm Anlayışı", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)*, Ed. Ali Bakkal (Konya: 2006), 2: 215-226; İbrahim Kaplan, "Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği" *Hikmet Yurdu* (İmam-ı Azam Ebû Hanife Özel Sayısı) 3/5 (2010): 155-187; Zafer Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ-Hristiyanlık, İslâm, Siyasi Tarih* (Ankara: Divan Kitap, 2016); Ahmet Yasin Tomakin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/18 (2017/3): 233-254; Alper Geçer, *Theophanes Confessor'un Kronik'inde İslâm Sonrası Dönemde Araplar (M.S. 602-813)*, (Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2018); Recep Aydoğmuş, *Yuhanna ed-Dımaşki'nin Eserlerinde İslâm ve Müslümanlar* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019); Abdullah Rıdvan Gökbel, *Kur'an ve Hristiyanlar Hicri İlk Üç Asırda Arap-Süryani Hristiyanların Eserlerinde Kur'an*, (Ankara: Eskiyeşi Yayınları, 2020).

² Bkz. Sabri Çap, "Hicrî I. Asır Hristiyan Kaynaklarına Göre Hiz. Peygamber ve İslâm", *Hicri Birinci Asırda İslâmî İlimler -II- Hadis, İslâm Hukuku, Kelâm, Mezhepler Tarihi, Arap Dili ve Siyer*, ed. Hidayet Aydar v.dğr. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 2: 599-647.

olmasına rağmen bu asırda gayr-i müslimler tarafından kaleme alınan birçok eserde Hz. Peygamber hakkında gerçek dışı iddiaların yer aldığını ve Batı’da bunların bir kısmının halen dile getirildiğini ve İslâmofobianın canlı tutulmasında kullanıldığını görmekteyiz. Diğer taraftan hicrî ikinci asırda hadis, tefsir, fıkıh, kelâm ve siyer gibi birçok alanda Müslümanlar tarafından yazılan eserlerin sayısında ciddi bir artış görüldüğü gibi gayr-i müslimler tarafından yazılan ve bir şekilde İslâm, Müslümanlar, Kur’an ve Hz. Peygamber’den söz eden İslâm dışı literatürde de görünür bir artış söz konusudur.

Gayr-i müslimler tarafından İslâm’ın ilk asırlarında yazılan ve günümüze ulaşan bir kısım eserlerde Hz. Peygamber’den ve Müslümanlardan bahsedilmiştir. Hicrî birinci asırda yazılmış olan ve Hz. Peygamber dönemine kadar uzanan bazı eserlerde Hz. Peygamber hakkında bir kısım gerçek dışı iddialarda bulunulmuş ve bunlar sonraki asırlarda artırılarak tekrarlanmıştır. Bunların bir kısmı çağdaş Batı kaynaklarında da bulunmaktadır.

Üzülerek ifade etmeliyiz ki, bugün İslâm’ı dünyaya anlatan ve tanıtanlar Müslümanlardan ziyade oryantalistlerdir. Bütün dünyadaki insanlar Hz. Peygamber’i onların gözüyle görmekte ve tanımaktadır. Kur’an, İslâm, Hz. Peygamber ve İslâm kültür ve medeniyetine dair Batı’da yazılan eserlerin dünya genelinde daha büyük kitlelere ve coğrafyaya ulaştığı bir gerçektir. Geçmiş anlamadan günümüzdeki oryantalistlerin görüşlerinin anlaşılması mümkün değildir. Yapılan bu çalışma buna katkı sağlamayı ve bu alanda yapılacak yeni araştırmalara kapı aralamayı amaçlamaktadır.

Biz bu çalışmamızda ikinci asırda yazılan ve farklı maksatlarla İslâm, Hz. Peygamber ve Müslümanlardan bir şekilde söz eden eserlerden bir kısmına yer vermeye çalışacağız. Zira bütün eserlerin ele alınması çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Yahudi, Çin ve Hind kaynaklarını ve Avrupa’da kaleme alınan eserleri bu çalışmanın dışında tutacağız. Eserleri mümkün mertebe kronolojik olarak sıralamaya çalışacağız. Tarihleri hicrî/miladî şeklinde belirteceğiz. Araştırmamız öncelikle biyografik, bibliyografik ve kronolojik olacaktır. Bazı şahıslar ise her iki asırda yaşamış olabilmektedir. Bu sebeple üçüncü asrın başlarındaki bazı şahıs ve eserler de çalışmaya dâhil edilmiştir. Literatür tespit edilirken yazıldığı tarih veya yazarın vefat tarihi esas alınmıştır. Son olarak da hicrî ikinci asır Hristiyan literatürünün genel özelliklerini ve bu eserlerle oluşturulan İslâm ve Hz. Peygamber imajını ortaya koymaya çalışacağız. Belirtmeliyiz ki, ele alacağımız şahısların bir kısmı, ihtida eden dindaşları gibi olsalardı tâbiinden sayılacaklardı. Zira bunların bir kısmı bazı sahâbîlerle görüşmüş olan gayr-i müslimlerdir.

İslâm tarihi açısından Emevîler ve Abbâsîler döneminin bir kısmını kapsayan hicrî ikinci asır, İslâm dünyası için birçok açıdan önem taşımaktadır. Bir taraftan fetihler devam ederken, diğer taraftan temel İslâm kaynaklarının büyük bir kısmı bu asırda kaleme alınmıştır. Hicrî ikinci asır hadis, tefsir, fıkıh, siyer, kelâm gibi İslâmî ilimler açısından oldukça zengin bir dönem olup bu asırda yazılmış ve günümüze ulaşmış olan bir hayli eser bulunmaktadır. Amelî ve itikadî mezheplerin teşekkül etmeye başladığı bu asırda Batı’da İspanya fethedilmiş ve İslâm Avrupa’ya ulaşmıştır. Müslümanlar hem doğuda hem de Endülüs’te Hristiyanlarla birlikte yaşamışlar ve bunun bir sonucu olarak iki din arasında bazı teolojik tartışmalar yaşanmıştır.

1. HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA İSLÂM VE HZ. PEYGAMBER’DEN BAHSEDEN HİRİSTİYAN KAYNAKLARI

Hicrî ikinci asırda yazılmış olup bir şekilde İslâm, Hz. Peygamber veya Müslümanlardan söz eden ve büyük bir kısmı Doğu Hristiyanları tarafından yazılmış olan Hristiyan kaynaklarına ve yazarlarından bazılarına yer vereceğiz. Bunlar arasında yazarı bilinmeyen birkaç anonim eser de mevcuttur.

1.1. John the Little (2/8. Asrın Başı)

Sekizinci yüzyılın hemen başında yazılan apokaliptik bu eserde İslâm ve Müslümanlar hakkında oldukça olumsuz ifadeler kullanılmaktadır. Küçük Yuhannâ (John the Little), *Apocalypse of John the Little* adlı eserinde İslâm hâkimiyetine en sert eleştiriyi yapmaktadır. O, Müslümanları kadın gibi gözüken, Tanrı'nın yaratışına karşı günahkâr ve en iğrenç bir halk, Tanrı'nın adından nefret eden, bütün yeryüzünü yağmalayan, herkesi köleleştiren, yönetimleri altındaki Hristiyanları baskı altında tutan, yüksek cizye alan bir topluluk olarak göstermektedir. Eser ayrıca Hz. Peygamber'e hakaret içeren ilk Hristiyan kaynaklarından biri olup Resûlullah (s.a.v.) için "Arapların peygamber dedikleri bir savaşçı" ifadesi kullanılmaktadır.³

1.2. Patrik Germanus (ö. 114/732)

Hicrî birinci asrın son kısmında ve ikinci asrın başında (96-114/715-732) patrik olarak görev yapmış olan Germanus (13-114/634-732), zamanında devam eden ikonoklazm tartışmalarına karşı çıkmıştır. Bunda Müslümanların Hristiyanları yaratılmış olan şeylere/haça tapmakla suçlamalarının da etkisi vardır. Germanus'un, sonraki dönemlerde de yansımalarını gördüğümüz bir iddiası Müslümanların Venüs'e ibadet ettiklerini ve onu "Koubar (Kebîr/Ekber)" olarak isimlendirdiklerini ileri sürmesidir. Ona göre Müslümanlar Venüs'e dua etmektedirler ve "Allahü Ekber" dediklerinde bunu kasdetmektedirler.⁴ Müslümanların Venüs'e ibadet ettikleri iddiası Yuhannâ ed-Dımaşkî (56-131/676-749) tarafından da tekrarlanmakta ve bu sebeple Ortaçağ Avrupa'sında Müslümanlar bununla itham edilmektedir.⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa Germanus tarafından ileri sürülen bu iddia, Ortaçağ sonrasında da bazı yazarlar tarafından tekrarlanmıştır. O, Müslümanların Afrodit/Venüs'e tapıklarını iddia etmekte ve muhtemel itirazlara karşı Müslümanların "Chobar/Khobar (Kebir)" denilen bir taşta tapıklarını, bu geleneğin atalarından kendilerine dinî merasim olarak intikal ettiğini ileri sürmektedir. Bu iddianın Bizans'taki ikonoklazm tartışmaları ile de ilişkisi vardır.⁶

Haçların tahrip edilmesi, madenî paralardan haç resimlerinin kazınması, Şam'da bulunan Vaftizci Yahya Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesi ve Hristiyanlık'tan irtidatlar, ikinci/sekizinci yüzyılın başlarında Hristiyanların ikon içeren mozaiklere karşı tepkisel tavırlarını zirveye çıkarmıştır. II. Yezîd'in (ö. 105/724) 102/721 yılında "her yerde haçların kırılması ve kilisede bulunan resimlerin kaldırılması"na dair emrinden çok, imparator III. Leo'nun (ö. 123/741) 112/730'daki fermanı Bizanslılar arasında ikonoklazm tartışmasının başlamasında etkili olmuş olabilir. Bizanslılar için ikonoklazm, bir problem olarak yüzyıldan fazla bir süre etkili olmuştur.⁷ Öyle anlaşıyor ki, bu asırda II. Yezîd'in Hristiyanlara yönelik kısıtlamaları ve Hişâm'ın bu yasakları kaldırması önemli bir yer işgal etmektedir.⁸

Patrik Germanus, daha başlangıcından itibaren ikonoklazm tartışmalarıyla ilgilenmiştir. Germanus, Hristiyanların ikonlara saygı göstermelerine dair eleştirileri hususunda Müslümanları ve Yahudileri de tenkid etmiştir. O, Müslümanları "Chobar" denilen bir taşta

³ Bkz. Penn, *When Christians First Met Muslims*, 147. Söz konusu apokalipt, Müslümanların Bizans ve İran'dan sonra kıyamet öncesi yok olacağını esas almaktadır. Bkz. A.e., 146-148.

⁴ Robert G. Hoyland, *Seeing Islam As Others Saw It A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton: The Darwin Press, 2001), 106.

⁵ Bu hususta geniş bilgi için bakınız. Gernot Rotter, "Der veneris dies im vor islamischen Mekka, eine neue Deutung des namens 'Europa' und eine Erklärung für kobar=Venus", *Der Islam* 70 (1993), 112-132. Makalede Müslümanların Cuma gününü "Venüs Günü" olarak isimlendirdikleri iddia edilmektedir.

⁶ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Hoyland, *Seeing Islam*, 103-107; Çap, "Hicrî I. Asır Hristiyan Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber ve İslâm", 2: 630.

⁷ Hoyland, *Seeing Islam*, 105.

⁸ Bu hususta bkz. Alexander A. Vasiliev, "The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A.D. 721", *Dumbarton Oaks Papers* 9/10 (1956): 23-47.

ibadet etmekle itham etmiştir. Hoyland'a göre bu Chobar adlı taş, Yuhannâ ed-Dımaşkî, Niketas ve VII. Konstantin Porphyrogenitus tarafından sürdürülen, büyük olasılıkla kasıtlı bir yanlış anlamayı yansıtmaktadır.⁹ Müslümanların tanrıya "Allah" dedikleri, Müslümanların kullandığı "Allâhu ekber" ifadesinin kasıtlı olarak yanlış okunduğu ve yanlış yorumlandığı vurgulanmaktadır.¹⁰

Germanus'un, Konstantinopolis'in 100/718'de Müslümanların kuşatmasından kurtuluşunu anma esnasında ettiği vaazında da Müslümanların mağlubiyeti, fethin engellenmesi ve Hristiyan devletin korunması söz konusu edilmektedir. Bu vaazda Hristiyanlar Hz. İsa'yı ilah olarak kabul eden İsrailoğulları olarak nitelendirilirken, Müslümanlar Hz. İsa hakkında "ben rabbi tanımıyorum" diyen ve Hz. Meryem'i de sadece bir kadın olarak kabul eden "kâfir Mısırlılar" gibi görülmektedir. Konuşmanın sonunda ise Mısırlılar gibi Müslümanların da denize döküleceği ve Hristiyanların ise savaşmak için hayatta kalacakları dile getirilmektedir.¹¹

1.3. Vahan (ö. 120/737)

Hicrî birinci asırda Ermeni kaynaklarında İslâm ve Hz. Peygamber hakkında çok miktarda bilgi bulunmaktadır. Ermeni kaynaklarında Vahan'dan önce Sebeos (ö. birinci/yedinci asır) ve Dwin'li Davud (David of Dwin) (ö. yaklaşık 84/703) İslâm fetihleri ve Hz. Peygamber hakkında bilgi vermektedir.¹² Hicrî ikinci asırda ise muhtemelen İbrahim adında birinin 126/744'de yazdığı *The Martyrdom of Vahan* adlı eserde Vahan'ın halife Hişam zamanında İslâm'dan tekrar Hristiyanlığa döndüğü için idam edildiğinden bahsedilmektedir.¹³

Birinci asrın sonuna kadar İslâm ve Müslümanlar hakkında bazı bilgiler veren Vahan'ın naklettiği mâlûmatın görgü tanıklarına dayandığı belirtilmektedir.¹⁴ Vahan, Edessa (Urfa) ve Callinicum (Rakka) üzerinden halife Hişam'ın Rusafa'daki sarayına gitmiştir. İslâm'a dönerse kendisine zenginlik ve halife nezdinde siyasî güç vadedilmiş fakat o, bunu reddederek hapse atılmıştır. Onunla tartışmak için her gün bir Müslüman âlim gönderilmiş, ancak onu ikna edememişlerdir. Vahan sekiz gün sonra tekrar halifenin huzuruna çıkarılmış ve halife ondan sözünü geri almasını istemiş ve ona "Bizim için tehlikeli bir örnek oldun, çünkü seni taklit eden başkaları da isyan edebilir" demiştir. Vahan pişmanlık duymamış bunun üzerine halife Hişam cellattan onu dışarı çıkarmasını ve yatıştırarak ya da korkutarak onu ikna etmesini emretmiştir. Fakat cellat Vahan'ın direnci sebebiyle 120/737 yılında Paskalya haftasında onu öldürmüştür.¹⁵ O, bir şehit olarak tanıtılmakta ve dininden dönmeyenlere örnek olarak takdim edilmektedir.

Bu asırda zikredilmesi gereken diğer bir Ermeni yazar ise Ghewond (ö. 174/790) olup onun tarih kitabında III. Leo ile Ömer b. Abdülaziz'in mektuplaşması hakkında bilgi verdiğinden söz edilmektedir.¹⁶

⁹ Hoyland, *Seeing Islam*, 106. Hoyland, Germanus'un Müslümanların tanrıya Allah dediklerini, Müslümanlar tarafından çok erken bir tarihten beri kullanılan "Allâhu ekber" ifadesinin kasıtlı olarak yanlış okunarak yorumlandığını vurgulamaktadır. Bkz. a.e., 107. Hoyland ayrıca onun Müslümanların ibadetleri hakkında çok bir şey bilmediğini de belirtmektedir.

¹⁰ Hoyland, *Seeing Islam*, 107.

¹¹ Bkz. Hoyland, *Seeing Islam*, 107.

¹² Bu hususta bkz. Hoyland, *Seeing Islam*, 370-373; Çap, "Hicrî I. Asır Hristiyan Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber ve İslâm", 2: 612-614.

¹³ Robert W. Thomson, "The Martyrdom of Vahan", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History* (600-900), Ed. David Thomas, Barbara Roggema (Leiden: Brill, 2009), 1: 281-283.

¹⁴ Bkz. Hoyland, *Seeing Islam*, 373-375.

¹⁵ Hoyland, *Seeing Islam*, 374-375.

¹⁶ Bkz. Tim Greenwood, "The Letter of Leo III in Ghewond", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History* (600-900), Ed. David Thomas, Barbara Roggema (Leiden: Brill, 2009), 1: 203-206.

1.4. John of Daylam/Yuhannâ ed-Deylemî (ö. 120/738)

John of Daylam, 39/660'da Irak'ın kuzeyindeki Hdatta'da doğmuştur. O, yedinci asırda Kudüs'e gitmiş ve bu sırada Şam'da bulunan halife Abdülmelik b. Mervan'ı (ö. 86/705) ziyaret etmiştir. Halifenin kızını şifaya kavuşturması üzerine ona hilafet makamından Beth Aramaye ve İran valiliklerine hitaben “bu din adamına (keşişe) halifelğimiz idaresinde bulunan istediği her yerde kilise ve manastır inşa etmesine izin veriniz ve masraflarını hazineden ödeyiniz” şeklinde bir yazı verilmiştir. John, daha sonra Irak'ta bulunan Haccâc'a (ö. 95/714) gitmiş ve ondan da benzer garanti almıştır. O, Müslümanlara karşı ne düşmanca, ne de dostça bakar. Ona göre müşriklerden farklı olarak Müslümanlar, Hristiyan olması gereken hedef kitle değildir. Bu, Müslümanların monoteist kabul edilmesi veya onların gücüne saygıya dayalı olabileceği gibi İslâm'ın bu bölgedeki Hristiyanlığa hiçbir tehdit oluşturmamasından dolayı da olabilir.¹⁷

1.5. Anonim Bir Kronik (125/724 Yılına Kadar)

Yazarı belli olmayan ve kısa bir dünya tarihi özelliğinde olan eser, Hz. Âdem'den başlayıp 125/724 yılına kadar gelmektedir. Farklı kaynaklardan toplanan bilgiler genel olarak kısadır ve eserde titizlikle kronolojik bir sıra takip edilmemiştir. Kroniğin sonunda Hz. Peygamber'in hayatından kısaca bahsedilmekte olup Yezîd b. Abdülmelik'e (101-105/720-724) kadar halifelerin isimleri ve görev süreleri liste halinde verilmiştir. Kronik, bu sebeple Batı'da *Liber Calipharum* (Halifeler Kitabı) adıyla tanınmaktadır.¹⁸

1.6. Yuhannâ ed-Dımaşkî (ö. 131/749)

Doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin eserleri, tarih boyunca İslâm aleyhine yazılan bütün eserlerin temel müracaat kaynaklardan biri olmuştur. O, İslâm hâkimiyeti altında yetişmiş ve İslâm hakkında kendisinden önce ileri sürülen iddiaları adeta bir araya toplamıştır. Hicrî birinci asırda da yaşamış olmasına rağmen, eserlerini inzivaya çekildiği 720-743 yılları arasında yazdığından dolayı biz ona ikinci asırda yer verdik.

Asıl adı Yuhannâ b. Sercûn b. Mansûr olan Yuhannâ ed-Dımaşkî Batı dillerinde St. Jean Damascene, St. John Damascene ve St. John of Damascus gibi isimlerle tanınmakta olup önceleri dedesinin ismiyle Mansûr b. Sercûn diye anılırken manastıra intisab ettikten sonra Yuhannâ adını kullanmıştır. Kilise babalarından Arapça yazan ilk kişi olan, Grekçe ve Arapça bilen;¹⁹ Matematik, geometri, müzik, astronomi, retorik, mantık, felsefe ve teoloji öğrenimi görmüş olan²⁰ Yuhannâ ed-Dımaşkî, hem Bizans sarayında hem de halifenin sarayında görev yapmış bir aileye mensuptur.

Oryantalizmin en önemli kaynakları arasında yer alan Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin eserleri hakkında Batı'da oldukça çok araştırma yapılmış ve onun fikirleri tarih boyunca İslâm karşıtı düşüncenin hareket noktasını oluşturmuştur.²¹ Batı'da Kur'an ve Hz. Peygamber, kısaca İslâm

¹⁷ Hoyland, *Seeing Islam*, 203-205; Çap, “Hicrî I. Asır Hristiyan Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber ve İslâm”, 2: 630-631.

¹⁸ Tomakin, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı”, 238-239; Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ*, 87. Metin için bkz. Andrew Palmer, Sebastian Brock, Robert Hoyland (Ed.), *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, (Liverpool: Liverpool University Press, 1993), 49-50.

¹⁹ Onun Arapça bilip bilmediğine dair tartışmalar hakkında bkz. Peter Schädler, *John of Damascus and Islam Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations* (Leiden: Brill, 2018), 102-110.

²⁰ Ömer Faruk Harman, “Yuhanna ed-Dımaşkî,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43: 580.

²¹ Yuhanna ed-Dımaşkî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Harman, “Yuhannâ ed-Dımaşkî”, 43: 580-582; Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, Kommentierte griechisch-deutsche Textausgabe von Reinhold Gleis/Adel Theodor Khoury (Würzburg: Echter Verlag, 1995); Mustafa Göregen, *Hristiyan Teolojisinde Yahya Dımaşki'nin Yeri ve Önemi*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995); Kaplan, “Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği”, 155-187; Taşpınar, “Doğu'nun Son

hakkında yazılan bütün reddiye, savunma veya tanıtım eserlerinin, ağırlıklı olarak Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin iddialarına dayandığını hatta bunların bir kısmının günümüzde de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Onun öğrencisi Theodor Ebû Kurre (ö. 205/820), Theophanes Confesseur (ö. 201/817) ve Bizanslı Niketas (ö. 300/912) onun iddialarını daha da geliştiren kimselerin başında gelmektedir.

Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin İslâm, Hz. Peygamber ve Müslümanlar hakkında iddialarda bulunduğu iki önemli eseri mevcuttur. Onun *E Pege tes Gnoseos* (Bilginin kaynağı) adlı teolojik eseri, Hz. Peygamber hakkında Hristiyanlık perspektifinden yazılan ilk eserdir. Yuhannâ ed-Dımaşkî en önemli ve en meşhur olan bu eserini hayatının sonlarına doğru muhtemelen 743 yılında yazmıştır. Üç bölümden oluşan kitabın *De Haeresibus* adlı ikinci bölümünde Ortodoks inancına göre sapkın fırkalar incelenmekte olup bu bölümün 100. (veya 101.) bahsi, müellifin İslâm'a dair görüşlerini içermektedir.²² *De Fide Orthodoxa* adlı üçüncü bölüm ise Ortodoks inancına dairdir.²³

Dımaşkî burada önce Müslümanların etnik kökenlerine ve İslâm öncesi dinlerine atıfta bulunmakta, bu çerçevede Müslümanları İbrâhim'in oğlu İsmâil'e izâfeten "İsmâilîler", "Hacerîler" ve "Sarasinler" diye nitelemekte, onların Herakleios dönemine kadar puta taptıklarını, daha sonra Muhammed adlı "yalancı" bir peygambere tâbi olduklarını ileri sürmektedir. Muhammed'in Eski ve Yeni Ahid hakkında kısmen mâlûmatı bulunduğunu, hatta Ariusçu bir rahipten ders aldığını, Kur'an'ı kutsal kitap diye takdim ettiğini ve bazı "gülünç" kurallar koyduğunu, dindar görünerek halkın güvenini kazandığını iddia etmektedir. Daha sonra İslâm'ın Tanrı ve Mesih'le ilgili görüşlerini ele almakta, Hz. İsa'nın ulûhiyyetinin bu din tarafından reddedildiğini söylemekte, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlayacak bir delilinin bulunmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca Kur'an'ın vahyediliş tarzını, Müslümanların Hristiyanları müşrik olarak nitelemelerini, haça taptıklarını ileri sürmelerini ve onların Kâbe'yi tâzimlerini tenkit etmekte, bazı Kur'an sûrelerine de eleştiriler yöneltmektedir. Bu bağlamda Nisâ sûresinde yer alan çok kadınla evliliğe dair hükmü ve boşamanın erkeğe ait oluşunu zikretmekte, Zeyd-Zeyneb olayını aktarmakta, bu konuda da Hz. Peygamber'i suçlamaktadır. Sâlih peygamber kıssasını tenkit ederken Kur'an'daki bilgilerle çeşitli hikâyeleri birbirine karıştırmaktadır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Müslümanlar için sünnet olma, cumartesiye riayet etmeme, vaftiz olmama gibi kurallar koyduğunu, yiyecekleri helâl-haram diye ayırdığını ve içkiyi yasakladığını ifade etmektedir.²⁴

Dımaşkî'nin İslâm hakkında kendisinden sonrakilere malzeme teşkil eden diğer bir eseri ise *Disputatio Saraceni et Christiani* (Bir Müslümanla Bir Hristiyan Arasındaki Tartışma) olup bu eserin ona ait olmadığına dair görüşler vardır. Söz konusu eser, Yuhannâ'nın öğrencisi Johannes Diakonos tarafından yeniden tertip edilmiştir.²⁵ Genel kanaate göre, bu eser Theodor

Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî", 23-54; Carl Heinrich Becker, "Christliche Polemik und islamische Dogmenbildung", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* 26 (1912): 177-178.

²² Bu bölümün Yuhannâ ed-Dımaşkî'ye ait olup olmadığı hakkında bazı tartışmalar mevcuttur. Bkz. Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, 37-44, 67-83; Athina Lexutt - Detlef Metz (Hrsg.), *Christentum-Islam (8.-21. Jh.)* (Köln: Böhlau Verlag, 2009), 15-20.

²³ Harman, "Yuhanna ed-Dımaşkî", 43: 581. Ayrıca bkz. Taşpınar, "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî", 30-31; Carl Eduard Güterbock, *Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik* (Berlin: J. Guttentag Verlagsbuchhandlung, 1912), 10-11; Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)* (München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1897), 68-70; Siegfried Raeder, *Antworten auf den Islam Texte christlicher Autoren vom 8. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Neukirchen: Neukirchener Verlag, 2006), 20-27.

²⁴ Harman, "Yuhanna ed-Dımaşkî", 43: 581.

²⁵ Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, 9. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Mustafa Göregen, "Yuhanna ed-Dımaşkî'nin "Bir Hristiyan ile Bir Müslüman Arasında Diyalog" İsimli Risalesi'nin Değerlendirilmesi, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2015): 111-127.

Ebû Kurre (ö. 205/820) tarafından Yuhannâ ed-Dımaşkî'ye nisbet edilerek kâleme alınmış olup Yuhannâ'ya ait olmadığı hemen hemen bütün araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir.²⁶ Yuhannâ'nın, bir Hristiyan ile bir Müslüman arasında geçen hayali tartışmayı konu alan ve teolojik ilişkilerin ilk örneklerinden birini teşkil eden bu eseri, yazılı bir diyalog örneğidir. Tarafların hayalî karşılaşmasını ve tartışmasını anlatan eser, o devirde iki din mensubu arasında yaşanan ve sorulması mümkün tartışma konularını ortaya koymaktadır.²⁷ Söz konusu eser Ebû Kurre'nin *Opuscula*'sında yer almakta, bu eseri onun Yuhannâ'ya dayanan sözlü bilgilere dayanarak oluşturduğu düşünülmektedir.²⁸

Yuhannâ ed-Dımaşkî, Doğu Kiliselerinin kilise babalarından sayılır ve onun İslâm'a dair görüşleri uzun süre Bizans'ta Hristiyanlık-İslâm hakkındaki tartışmalarda temel bilgiler olarak kullanılmıştır.²⁹ Onun Bizans'la sıkı ilişkileri vardır³⁰ ve onun düşünceleri Bizans'ta etkindir. Muhtemelen Bizanslı bir keşiş tarafından yazılmış olan bir reddiyenin “Muhammed Üzerine Efsanelerden Bahseden İsmailîlerle (Müslümanlarla) Nasıl Konuşmak Gerekir” başlıklı 166. bölümü, Yuhannâ'nın eserinin 101. kısmıyla tamamen aynıdır.³¹ O, bütün iddialarını, Hz. Muhammed için kullandığı, “sahte peygamber”, “ikiyüzlü”, “yalancı” ve “zani” şeklindeki en ağır sıfatlarla desteklemeye çalışmıştır. Bunlar daha sonraki polemik yazarları tarafından da iktibas edilmiştir.³²

Khory'ye göre (Hz. Salih'in devesinden bahsederken) “Deve” veya “Allah'ın Devesi” sûresi gibi bazı gerçek dışı aktarımları da bulunan Yuhannâ ed-Dımaşkî, İslâm'ı doğrudan irtibat içinde olduğu Müslümanlardan ve Kur'an'dan öğrenmiş olup İslâmî rivayetlerin ayrıntısını da iyi bilmektedir.³³

Sarazen kelimesinin etimolojisi hakkında bilgi veren Yuhannâ, Hz. Peygamber için “Mamed” ifadesini kullanmakta ve onun Heraklius'un zamanında Araplar arasında Ariuşçu bir rahibin yardımıyla Eski ve Yeni Ahit'le meşgul olduğunu ve böylece kendi halkı arasında itibar gördükten sonra gökten bir kitap gönderilerek öğretilerinin kendisine vahyedildiğini söylediğini iddia etmektedir.³⁴

Hz. Peygamber'in Hz. Zeynep'le evliliğini gerçek dışı bir şekilde Batı'ya ilk aktaranın Yuhannâ ed-Dımaşkî olduğu söylenebilir. Çünkü o bu eserinde Hz. Peygamber'le Zeyd arasında hiç geçmemiş olan bir konuşmaya yer vermektedir.³⁵ Yine onun Hz. Peygamber'in adını “Mamed” şeklinde kaydetmiş olması da garib bir durumdur.³⁶

Yuhannâ ed-Dımaşkî, İslâm'ı ve Hz. Peygamber'i “halkları yoldan çıkararak” ve “deccâlin öncüsü” olarak nitelendirmektedir. Müslümanları “Sarazen” olarak isimlendirmekte ve onların kökenini “İsmail'e dayandırmakta ve bunu Hz. İbrahim'in eşi Sâre münasebetiyle Kitâb-ı

²⁶ Bkz. Taşpınar, “Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşkî”, 31-32.

²⁷ Kaplan, “Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği”, 167.

²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Theodor-Adel Khoury, *Der theologische Streit der Byzantiner mit dem Islam* (Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 1969), 15-17.

²⁹ Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, 9.

³⁰ Bkz. John Meyendorf, “Bizans'ın İslâm Anlayışı”, trc. Fuat Aydın, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002): 25-26. Yazar, Yuhannâ'nın Müslümanlara cahiliye dönemine ait bazı özellikleri de nisbet ettiğini belirtir. Bkz. a.g.m., 26-28.

³¹ Bkz. Arguriou, “Bir Hristiyanla - Bir Müslümanın Arasında Geçen Yayınlanmamış Bir Tartışma Risalesi (Bir Bizans İlahiyat Tartışması - XV. Yüzyıl)”, trc. Mehmet Aydın, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 13/25 (2018): 10.

³² Meyendorf, “Bizans'ın İslâm Anlayışı”, 29.

³³ Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, 44-45, 81.

³⁴ Bkz. Güterbock, *Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik*, 10-11. Ayrıca bkz. Khoury, *Der theologische Streit der Byzantiner*, 12-15.

³⁵ Bkz. Raeder, *Anworten auf den Islam*, 24.

³⁶ Bkz. Raeder, *Anworten auf den Islam*, 24.

Mukaddes'e nisbet etmektedir. Arapları Hz. Peygamber'e kadar yıldızlara tapan putperestler olarak değerlendirmektedir. Ona göre Hz. Peygamber Kitâb-ı Mukaddes'i tanımış, daha sonra ise bir Arian keşişle dostluğu vasıtasıyla yeni dinini kurmuştur. Yuhannâ, Müslümanların İslâm'ı şöyle tanıttıklarını belirtir: Allah kâinatın yaratıcısıdır. O ne doğmuştur ne de doğurulmuştur. Mesih İsa, Allah'ın kelimesi ve ruhudur, Mûsâ ve Hârûn'un kızkardeşi Meryem'den babasız yaratılmıştır. Yahudiler onu çarmıha germek istediklerinde, Allah onu semaya yükseltti ve Yahudiler onun "gölgesini" çarmıha gerdiler. Allah Hz. İsa'ya semada kendisini Allah'ın oğlu olarak tanıtır ve tanıtmadığını sormuş, Hz. İsa bunu reddederek insanların bunu kendisine isnad ettiklerini söylemiştir. Yuhannâ devamla İslâm'ın bu öğretilerine itirazlarda bulunur. Müslümanların Hristiyanları haça ibadet etmekle itham ettiklerini, buna karşılık Müslümanların da taş saygı gösterdiklerini polemik konusu yapar. Çok evliliği tartışır.³⁷

İslâm'ı Hristiyanlığın heretik bir kolu olarak gören Yuhannâ, Müslümanlara alaycı bir şekilde bazı sorular yöneltmektedir. Peygamber'in uykuda nasıl vahiy aldığını, bir merkep alırken şahit istendiği halde onun peygamber olduğuna dair niçin şahit istemediklerini, kendilerini haça tapmakla suçladıkları halde Mekke'de "Chabata taşı"na (Kâbe'yi veya Hacer-i esvedi kasdetmekte) taptıklarını³⁸, çünkü İbrahim'in Hacer'le orada bulundukları veya devesini bağladığı için, bu taşın daha önce saygı gösterilen bir tanrıçadan başka bir şey olmadığını iddia etmektedir.³⁹

Yuhannâ ed-Dımaşkî Hz. İsa'nın ulûhiyetini ispat için Kur'an'ı delil olarak kullanmaktadır. Rakibin kutsal kitabıyla ona itiraz etme metodu, daha sonra ondokuzuncu asrın ortalarına kadar Hristiyan ve Müslüman teologları arasındaki tartışmalarda kullanılan standart bir metot olmuştur.⁴⁰

İslâm'a karşı Bizans'ta ilk yazılı polemiği başlatan Yuhannâ, İslâm'ı müstakil bir din olarak değil, Hristiyanlık'tan ayrılmış heretik bir mezhep olarak görmektedir. Bu sebeple o, İslâm'a eserinin *De Haeresibus* (Heretizm Tarihi) bölümünde yer vermiştir.⁴¹ Yuhannâ'nın Müslümanları ve İslâm'ı heretik olarak görmesi önemlidir. Sonraki asırlarda da bu husus farklı yönleriyle tartışma konusu olmuştur. İslâm'ı Hristiyanlığın "sapkın" bir kolu olarak görenler olduğu gibi Müslümanları "kâfir" olarak görenler de olmuştur.

Oryantalist Schadler, Yuhannâ'nın doğrudan Kur'an'a atıf yapmadığı, fakat Kur'an'dan istifade ettiği anlaşılan bazı nakillerinden hareketle onun Kur'an'ı ve Kur'an'a dayanan kaynakları kullanmış olabileceğini ileri sürmektedir. Yuhannâ'nın bu tarz nakillerini Kur'an'a dayandıranlara da itiraz ederek bunların açıkça Kur'an'a nisbet edilemeyeceğini ileri sürmektedir. Bu hususta o, bazı âyetleri örnek olarak verir ki, bunlardan biri de İhlâs sûresinin ilk âyetleridir.⁴²

³⁷ Langen, *Johannes von Damaskus: eine patristische Monographie*, 59. Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin Hz. Peygamber hakkındaki iddiaları için ayrıca bkz. Recep Aydoğmuş, *Yuhanna ed-Dımeşkî'nin Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*, 74-87; a.mlf., "Hristiyan Arap Yuhanna ed-Dımeşkî'nin İslam Eleştirisi". *Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020): 147-176; Gökbel, *Kur'an ve Hristiyanlar*, 104-122.

³⁸ Bazı oryantalistlerin Kâbe ve Hacerüesved'in tarihi hakkındaki görüşleri için bkz. İbrahim Kutluay, "Oryantalistlere Göre Kâbe ve Kutsiyetinin Kaynağı", *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açidan) (08-09 Ekim 2018) Bildiriler Kitabı*, Ed. Fikret Karaman v.dğr., (Malatya: İnönü Üniversitesi, 2018), 1: 520-525, 529-531.

³⁹ Güterbock, *Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik*, 11.

⁴⁰ Christine Schirrmacher, *Der Islam, Geschichte, Lehre, Unterschiede zum Christentum*. (Neuhausen/Stuttgart: Hänssler Verlag, 1994), 2: 326.

⁴¹ Raeder, *Antworten auf den Islam*, 6.

⁴² Bkz. Schadler, *John of Damascus and Islam*, 113.

Schadler, yine Yuhannâ'nın aktardığı Hz. İsâ'nın çarmıha gerilmesi, Allah Teâlâ ile diyalogu ve Hz. Meryem'in Hârûn'un kız kardeşi olduğu gibi bilgileri içeren âyetlerin aynı şekilde Kur'an'a dayandığının kesin bir şekilde iddia edilemeyeceğini savunmaktadır. O, Hz. Peygamber'in Hz. Zeynep'le evliliğine dair Kur'an'da olmayan kısımları bu bağlamda zikretmektedir.⁴³ Yuhannâ, 30 civarında yerde Kur'an'dan bir veya birkaç âyete dayandığı halde bu bilgileri Kur'an'a nisbet etmemiştir. Onun nakillerinde hadislere dayanan bazı bilgiler de bulunmaktadır.⁴⁴

1.7. Peter of Damascus (ö. 133/750)

Sekizinci yüzyılın ilk yarısında, bölgenin Müslümanlar tarafından fethi sırasında, Hz. Muhammed aleyhinde vaaz verdiği için Şam metropoliti olan Peter of Damascus'un halife II. Velîd (ö. 126/744) tarafından dilinin kesilip Yemen'e sürgün edildiğinden ve orada öldüğünden bahsedilmektedir. Dili kesilmesine rağmen âyinleri yüksek sesle okuyabildiği iddia edilen böyle bir şahsın yaşayıp yaşamadığı ve hayat hikâyesi hakkında bazı tartışmalar da söz konusudur.⁴⁵

Peter of Damaskus'un İslâm'a reddiye olarak adı bilinmeyen Grekçe bir eserinden bahsedilmektedir. Eğer söz konusu eser günümüze ulaşsaydı, İslâm hakkında Grekçe yazılmış en eski eserlerden biri olacaktı.⁴⁶ Bazılarına göre ise onun böyle bir eserin varlığı belirsizdir. Khoury, kayıp olan söz konusu eserin Arapça olduğunun "söylendiğini" belirtmekle birlikte bunu şüpheli bulur ve bunun Peter of Damaskus ile Peter of Capitolias'ın birbirine karıştırılmasından kaynaklandığını belirtir. Bu eserin Grekçe olarak bize ulaştığı iddiaları da mevcuttur.⁴⁷

1.8. Historia vel Gesta Francorum (133/751'den sonra)

Bu eserin yazarı muhtemelen bir keşiş olup adı ve hayatı hakkında bilgi yoktur. 133/751'den sonra yazıldığı tahmin edilen *Historia vel Gesta Francorum* (The History or Deeds of the Franks) adlı Latince eserde Fredegar'ın (ö. 38/659) Kroniği⁴⁸ kullanılmış, buna bazı ilaveler yapılmış ve 109-133/727-751, 136-151/754-768 yılları esas alınmıştır. Bu eser, Müslüman fetihleri ile 720 ve 730'larda Müslümanların (bugün Fransa'nın güneyinde bulunan) Aquitaine ve Provence'a yaptığı saldırılar ve Frank komutanı Charles Martel'in (ö. 124/741) Poitiers'deki zaferi de dâhil olmak üzere onlara karşı Frank direnişi hakkında o döneme ait bilgi vermektedir. Meçhul yazar, Arap ve Berberî ayrımı yapmaksızın "Sarazen" olarak isimlendirdiği Müslümanlardan "hain" ve "kâfir" olarak bahsetmektedir. Seferler hakkında verilen bilgiler ise oldukça kısadır.⁴⁹

1.9. Anonim Bir Kronik (158/775 Yılına Kadar)

Kısa bir dünya tarihi diyebileceğimiz kronik Hz. Âdem'den başlayıp 158/775 yılına kadar gelmektedir. Muhtevası daha çok Hristiyanlık öncesi bilgilerden ibaret olan eserde, İslâm ve

⁴³ Bkz. Schadler, *John of Damascus and Islam*, 114-118. O, bunların Kur'an'a dayandığını ileri sürenleri de eleştirmektedir.

⁴⁴ Bu hususta bkz. Schadler, *John of Damascus and Islam*, 234-238.

⁴⁵ Johannes Pahlitzsch, "Peter of Damascus", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*, Ed. David Thomas, Barbara Roggema (Leiden: Brill, 2009), 1: 290. Ayrıca bkz. Hoyland, *Seeing Islam*, 339.

⁴⁶ Pahlitzsch, "Peter of Damascus", 1: 291.

⁴⁷ Pahlitzsch, "Peter of Damascus", 1: 291.

⁴⁸ Fredegar'ın Kroniği hakkında bkz. Çap, "Hicrî I. Asır Hristiyan Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber ve İslâm", 2: 607-608.

⁴⁹ Roger Collins, "Historia vel Gesta Francorum", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*, Ed. David Thomas, Barbara Roggema, (Leiden: Brill, 2009), 1: 293-294.

Müslümanlar hakkında Abbâsî halifesi Mehdî (158-169/775-785) dönemine kadar halifelerin isim listesi ve birkaç kısa bilgi yer almaktadır.⁵⁰

1.10. Zugnin Kroniği (The Chronicle of Zuqnin) (158/775)

Dünya tarihi olarak kaleme alınmış olan eserin yazarının ismi meçhul olup Âmid (Diyarbakır) yakınında bulunan Zugnin Manastırı'na mensup bir din adamı olduğu bilinmektedir.⁵¹ Yazar eseri, ruhban sınıfının isteği üzerine, halife Mehdî döneminin (158-169/775-785) başlangıcına denk gelen 158/775 yılında yazmıştır. Kronik, farklı dönemleri kapsayan ve birbirinden bariz şekilde ayrılan dört ana parçadan oluşmaktadır. Eserin İslâm tarihiyle ilgili bölümü dördüncü kısım olup 587 yılından 158/775'e kadarki dönemi kapsamaktadır. Yazarın, yaşadığı dönemle ilgili verdiği bilgiler, özellikle 150-158/767-775 yılları arası oldukça ayrıntılıdır. Zugnin Kroniği, kendi zamanına kadar yazılmış olan Süryânî tarihine dair en geniş kaynaktır.⁵² Eser ilk olarak Assemani tarafından 1715'te Mısır'da Deyru's-Süryân Manastırı'nda bulunmuş ve satın alınarak Vatikan'a götürülmüştür. Assemani (ö. 1768), bu eseri yanlışlıkla Süryânî Ortodoks Patriği ve bir kronik yazarı olan Dionysios'a (818-845) nisbet etmiş ve bu nedenle *Pseudo-Dionysios Kroniği* olarak tanınmıştır.⁵³ 587-775 yılları arasındaki dönemi ele alan ve büyük oranda İslâm sonrası döneme ait gelişmeleri nakleden "dördüncü bölüm" özellikle Abbâsîlerin erken tarihleri hakkında yazarın kendi gözlemlerine de dayanmaktadır. Bu kısım, Emevîler (40-133/661-751) ile Abbâsîlerin erken dönemlerini (133-158/751-775) ele alması açısından İslâm tarihi için birinci el kaynak olarak görülmektedir.⁵⁴

Sekizinci yüzyılın ikinci yarısında İslâm'a geniş çaplı ihtidalar olmuştur. Hatta Patrik Mikail'in (743-767) görevi esnasında Hristiyanlık'tan ayrılanların sayısının 24 bin kişi olduğu belirtilmektedir. Zugnin Kroniği yazarı, bu hususta önemli bilgiler vermekte ve İslâm'a girenlerin birkaç kişi, yüz veya bin kişi olsaydı sessiz kalabileceğini, fakat çok fazla kişinin Hristiyanlık'tan ayrıldığını esefle ifade ederek "*Dayak veya işkence olmaksızın büyük bir iştiyakla inkâra yöneldiler. Onlar yirmi, otuz ve yüz kişilik, ikiyüz-üç yüz kişilik gruplar oluşturarak hiçbir zorlama olmaksızın Harran'a valilere gittiler ve Müslüman oldular... Edessa, Harran, Tella, Resh'aina, Dara, Nizip ve Callinicum (Rakka) bölgelerinde ve bu yerlerde dalâlet ve şeytan büyük güç kazandı*" demektedir.⁵⁵

Mezkûr kronikte Hz. Muhammed'in halkı tek Tanrı'ya inandırdığı, Müslümanların Bizans'ı onun yönlendirmesiyle yendikleri ve onların isteklerine uygun kanun koyduğu için onu peygamber ve Allah'ın elçisi kabul ettikleri dile getirilmektedir.⁵⁶

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hristiyan kaynaklarında Müslümanlar için "Müslim-Müslüman" kelimesinin karşılığı olarak "Mashlmânê" kelimesi ilk defa *Zugnin Kroniği*'nde

⁵⁰ Tomakin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı", 239. Ayrıca bkz. Palmer-Brock-Hoyland (Ed.), *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, 51-52.

⁵¹ Kroniğin geniş bir tanıtımı için bkz. Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ*, 87-96.

⁵² Tomakin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı", 239-240.

⁵³ Tomakin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı", 240, 241. Duygu, eserin üçüncü ve dördüncü bölümünü Türkçe'ye çevirmiştir (Duygu, *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ*, 221-344, 347-361). Ayrıca bkz. Zafer Duygu, "Zugnin Kroniği veya Pseudo-Dionysios Tel Mahre Kroniği", *Süryani Arap ve Kürt Klasikleri Uluslararası Klasikler Çalıştayı Bildirileri (15-17 Mayıs 2017/Mardin)*, Ed. M. Nesim Doru, Ahmet Kırkan, Yakup Aykaç, (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2017), 3, 8-9.

⁵⁴ Duygu, "Zugnin Kroniği", 4, 11. Duygu, tarihsel açıdan büyük öneme sahip olan bu eserin Batılı araştırmacılar tarafından büyük bir titizlikle çalışılmasına rağmen Türkiye'de genellikle göz ardı edildiğini belirtmektedir. Bkz. a.y.

⁵⁵ Hoyland, *Seeing Islam*, 343 (*Chronicle of Zuqnin*, 385'den naklen).

⁵⁶ Robert G. Hoyland, "The Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal", *The Biography of Muhammad: The Issue of the Sources*, Ed. Harald Motzki (Leiden: Brill, 2000), 285 (*Chronica minora*, II, 155'den naklen).

kullanılmıştır. Hristiyanlar tarafından, Müslüman toplumu için dinî bir isimlendirme ancak bir buçuk asır sonra yapılmıştır. Müslümanların din bakımından kendilerini nitelendirme biçimleri uzun süre dikkate alınmamıştır.⁵⁷

1.11. Theophilus of Edessa (ö. 169/785)

Mârûnî olan ve önemli bir tarih kitabı bulunan Edessalı Theophilus'un halife Mehdî'nin astronomu olduğu belirtilmektedir. Theophilus, kronik yazarı Theophanes (ö. 201/817), Dionysius of Tel-Mahre (ö. 230/845) ve Agapius'un (ö. 330/942) ortak kaynağı durumundadır. Bu üç yazar tarafından kullanılan kronik, 589-754 yılları arasını kapsar. Erken dönem İslâm fetihleri, Bizans, Pers ve Ermenilere karşı yapılan savaşları, Suriye, Mezopotamya ve Filistin'e seferleri ele alır. Halifeler ve Bizans kralları arasındaki mektuplaşmalardan bahseder. Theophilus, İslâm'a dair bazı bilgiler de verir. Onun Hz. Muhammed'in hayatına ve öğretilerine, monoteizme davetine, Filistin'e yaptığı yolculuklara ve vadettiği cennetin özelliklerine dair açıklamaları sonraki dönem eserlerde tekrarlanmıştır.⁵⁸

1.12. Stephen the Sabaite (ö. 178/794)

Ölüm tarihi 180/796 veya 191/807 olarak da zikredilen Stephen'in Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin yeğeni olduğu belirtilmektedir. Mar Saba manastırının üyesi olan Stephen'in hayatı, ömrünün son günlerini yanında geçirdiği Şamlı Leontius tarafından yaklaşık 191/807 yılında yazılmıştır. Yunanca'dan, 290/903'te Arapça'ya ve daha sonra da Gürcüce'ye tercüme edilmiş olan bu eser, sekizinci yüzyılın ortalarından sonlarına kadarki dönemde Filistin, Suriye ve Mısır hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Kudüs patriği Elias'ın (150-183/768-800) tutuklanarak hapse atılmasından, Şam valisi ile çeşitli konularda istişarelerde bulunan Kerak piskoposu John'dan, Remle valisi ile iyi münasebetleri olan Theodore'dan ve hasta bir Hristiyan Kudüs ve Mar Saba'ya kadar refakat eden bir Müslümandan ve bu onun Stephen vasıtasıyla din değiştirdiğinden bahsetmektedir.⁵⁹ Stephen'in Arapça, Yunanca ve Süryânîce'yi çok iyi konuştuğu belirtilmektedir.⁶⁰

1.13. Theodor Bar Koni (132-184/750-800 arası)

Theodor Bar Koni, Hz. Peygamber'den bir keşişin bir Müslümanla diyalogu münasebetiyle söz etmektedir. Buna göre bir âlimle münazarada bulunan Müslüman, Hz. Peygamber'in ismini zikretmeden “bize bu inancı öğreten” şeklinde ondan bahseder. Tartışmada vaftiz hakkında konuşulurken, Müslümanın Hz. Muhammed'in vaftizin Allah korkusu hususunda hiçbir faydasının olmadığını söylediğini, keşişin ise buna itiraz olarak Hz. Muhammed'in Tanrı'dan bir mesaj getirmediğini ileri sürdüğünü söyler. O, Müslümana, Hz. Muhammed'in bu öğretiyi Tanrı'dan mı, yoksa kendi nefsinden mi getirdiğini sorar. Cevap olarak da eğer kendi nefsinden getirmiştir derse, Kutsal Kitab'ı bırakıp bir insanın peşinden gitmeyeceklerini, Tanrı'dan getirmiştir derse, buna karşılık da bu dini ona veren Tanrı'nın Hz. İsa'nın gelişinden beri altı asırdan fazla bir süre yanlış anlaşılmış olan bu öğretiyi niçin düzeltmediğini söyler. Theodor

⁵⁷ Bkz. Bkz. Michael Philip Penn, *When Christians First Met Muslims A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings on Islam* (California: University of California Press, 2015), 19. Ayrıca bkz. Çap, “Hicrî I. Asır Hristiyan Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber ve İslâm”, 2: 638.

⁵⁸ Herman G. B. Teule, “Theophilus of Edessa”, *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*, Ed. David Thomas, Barbara Roggema (Leiden: Brill, 2009), 1: 306-307.

⁵⁹ Hoyland, *Seeing Islam*, 109-110. Hoyland, söz konusu eserde onun bazı Arapça kelimeleri kullandığından da söz etmektedir. Bkz. a.g.e., 110, Dipnot: 193-197.

⁶⁰ Bkz. Schadler, *John of Damascus and Islam*, 106. Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin de aktif bir üyesi olduğu Filistin Melkitî cemaatinin, Arapça bilgisinin diğerlerine göre daha iyi olduğu da ileri sürülmektedir. Bkz. a.y.

ayrıca Müslümanla diyalogunun sonunda Bahira'yı kastederek, Hz. Muhammed'in dininin mürted bir Hristiyanaya dayandığına inandığını da açıklar.⁶¹

1.14. Theophanes the Confessor (ö. 201/817)

İkinci/sekizinci asırda İslâm, Hz. Peygamber ve Müslümanlardan bahseden en önemli kaynaklardan biri de Bizanslı Theophanes'in Kroniğidir. Theophanes, eserini 194-198/810-814 yılları arasında yazmış olup bu kronik 602-813 yılları arasındaki olayları ele almaktadır. Onun sübjektif tutumu ile birlikte bilhassa İslâm, Hz. Peygamber ve Müslümanlar hakkında İslâm dışı bir kaynak olarak verdiği bilgiler önem taşımaktadır.

Kroniğinde İslâm ve Hz. Peygamber'e bir bölüm ayırmış olan Theophanes, Bizans'ta İslâm hakkında en erken yazılı bir eserde değerlendirmede bulunan kişi olarak gözükmektedir. Fakat o burada Kur'an'ın muhtevası ve İslâm'a karşı yazılan savunmalara yer vermeyip sadece İslâm'ın ortaya çıkışı ve Hz. Peygamber'in gönderilişindeki ortamı ele almaktadır. Yine Hz. Peygamber'in Yahudi ve heretik Hristiyanlarla ilişkilerine, epilepsi iddialarına, Hristiyan heretik bir rahiple gizli görüşme iddialarına yer vermekte, Hz. Peygamber'in peygamberlik öncesi durumunu sorgulamaktadır.⁶²

Eserini oluştururken daha önce başvurulmamış bir tarihlendirme yöntemi kullanan Theophanes, dünyanın yaratılışından Hz. İsa'nın doğumuna kadar 5492 yıl geçtiğini kabul eden Yaratılış takvimini esas almıştır. Ancak Theophanes, bu takvimi kullanırken olayların oluş tarihlerini yanlış adlandırmıştır. O, 6102 hilkat yılından 6265'e kadar (M. 609/610-772/773) geçen olayları, bir yıl eksik göstermiştir. Fakat 6207-6218 (M. 714/715-725/726) yılları doğrudur.⁶³

Theophanes'in Müslümanlar hakkında verdiği bilgiler, 630-813 yıllarını kapsamaktadır. O, sübjektif davrandığı eserinde Hz. Peygamber, Müslümanlar, Mekke, Kâbe ve İslâm'da yer alan bazı ibadetlerden alaycı bir tavırla bahsetmiştir. Onun yedinci ve dokuzuncu yüzyıllar arasındaki Arap-Bizans ilişkileriyle ilgili verdiği bilgiler de önemli bir yer tutmaktadır.⁶⁴

Eserini objektiflikten uzak bir tutumla kaleme alan Theophanes'in, Hz. Peygamber'e karşı tutumu son derece sert ve suçlayıcıdır. O, Hz. Peygamber hakkındaki görüşlerini eserinin geneline yaymış ve aynı tutumu halifeler ve Arap toplumu için de devam ettirmiştir. Theophanes'in kendi ülkesi ve dinine rakip olarak gördüğü birine hoşgörü ile yaklaşmasını beklemek beyhudedir.⁶⁵

Hz. Peygamber'i yalancılık ve sahtekârlıkla suçlayan Theophanes, Hz. Peygamber'in İslâm dinini yayarken savunmuş olduğu öğretilerini sapkınlık olarak gösterme gayreti içine girmiştir. Fakat o, Hz. Peygamber'in atalarından bahsederken onun soylu bir aileden geldiğini de itiraf etmiştir.⁶⁶ Theophanes, öncelikle Hz. Peygamber'in atalarını ele almanın gerekli olduğunu

⁶¹ Sidney H. Griffith, "Chapter Ten of the Scholion: Theodore Bar Koni's apology for Christianity", *Orientalia Christiana Periodica* 47 (1981): 182-183. Ayrıca bkz. Samir, "The Prophet Muhammad as seen by Timothy I", 76-77.

⁶² Khoury, *Der theologische Streit der Byzantiner*, 20. Theophanes'in hayatı hakkında bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti", *Sosyoloji Dergisi* 3/19 (2009/2): 285-296.

⁶³ Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor", 285-296"; Geçer, *Theophanes Confessor*, 2 (Theophanes hakkında Geçer'in bu tezinden geniş ölçüde istifade edilmiştir). Ayrıca Hatice Aydın tarafından *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2013) adıyla bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.

⁶⁴ Geçer, *Theophanes Confessor*, 2-3.

⁶⁵ Geçer, *Theophanes Confessor*, 13.

⁶⁶ Geçer, *Theophanes Confessor*, 4.

belirterek onun İbrahim'in oğlu İsmail'in soyundan olan soylu bir kabileye mensup olduğunu söylemiş ve bazı Arap kabileleri hakkında bilgi vermiştir.⁶⁷

Theophanes, Hz. Peygamber'in kimsesiz bir yetim olduğu için akrabalarından zengin bir kadın olan Hatice'nin Mısır ve Filistin'e gönderilen ticaret kervanını yürütmek için onun emrine girdiğini, sonra da mal varlığına sahip olmak için onunla evlendiğini iddia etmektedir. O, Hz. Peygamber'in Hz. Hatice ile evlenme sebebini onun mülküne sahip olma arzusuna bağlamaktadır.⁶⁸ Theophanes, Hz. Peygamber'in ölümünden bahsederken onu "Sarazenlerin hükümdarı" ve "sahte Peygamber" olarak nitelendirir ve insanların ondan korktuğunu iddia eder.⁶⁹

Yahudilerin Hz. Peygamber'e inanmalarının sebebi ise Theophanes'e göre onu beklenen Mesih zannetmeleridir. O, on Yahudinin Hz. Peygamber'e inandıklarını, fakat onun deve eti yediğini gördüklerinde onun Mesih olmadığını anladıklarını, fakat korktukları için İslâm'dan ayrılamadıklarını ve Hz. Peygamber vefat edinceye kadar onun yanında kalmaya devam ettiklerini ileri sürmektedir.⁷⁰

Theophanes'in Hz. Peygamber hakkındaki iddialarından bir diğeri Hz. Peygamber'in Filistin'e seyahatleri dolayısıyla bir müddet Yahudi ve Hristiyanlarla birlikte yaşadığı ve bu suretle onlardan bazı şeyler öğrendiği şeklindedir. Hatta o, Hz. Peygamber'in buralarda bazı yazılı metinleri araştırdığından söz etmektedir.⁷¹ Bununla onun Kur'an'ın kaynağını Yahudilik ve Hristiyanlığa dayandırma çabasında olduğunu söylemek mümkündür.

Theophanes, 6122'de (M. 629/630-doğrusu 632) "sahte peygamber ve Sarazenlerin kralı Muhammed"nin (!) öldüğünden, halefi Ebû Bekir'den ve Yahudilerin İslâm'ın ortaya çıkışında olumsuz rolü olduğundan söz ederek konuya girmektedir. Arapların veya İsmailîlerin kökeninin İsmail aracılığıyla Hz. İbrahim'den geldiğini aktarmakta ve Hz. Muhammed hakkında biyografik bazı bilgiler vermektedir. Theophanes'in Hz. Peygamber hakkındaki iddialarından biri de onun sara hastası olduğudur. Görebildiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber'in saralı olduğunu iddia eden ilk kişi Theophanes olmuştur. Onun bu iddiası daha sonraları Batı'da sürekli tekrarlanmıştır. Zira onun bu eseri, dokuzuncu yüzyılda Anastasius Bibliothecarius (ö. 264/878) tarafından Latince'ye çevirilerek Avrupa'ya aktarılmış, bundan sonra günümüze kadar yazılan İslâm karşıtı polemlerde bu iddia tekrarlanmaya devam etmiştir.⁷²

Theophanes'e göre Hz. Muhammed sara hastalığına maruz kalmış, soylu bir kadın olan Hz. Hatice bunu öğrenince çok üzölmüştür. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona bu hastalığın sebebi olarak Cebraîl adlı meleği gördüğünü ve onu görmeye dayanamadığı için düşerek bayıldığını söylemiştir. Hz. Hatice'nin, Hristiyanlığa aykırı düşünceleri sebebiyle Arabistan'da sürgün hayatı yaşayan bir rahip arkadaşı onu teskin etmek için Hz. Hatice'ye bazı bilgiler vermiş, gelen meleğin doğru söylediğini, onun bütün peygamberlere gönderilen melek olduğunu söylemiştir. Hz. Hatice bu rahibe inanarak Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmiş ve bunu diğer kadınlara haber vermiştir. Daha sonra ise erkekler bundan haberdar olmuştur. Erkeklerden ilk

⁶⁷ *The Chronicle of Theophanes*, 34. Theophanes'in Arap kabileleri ve Hz. Peygamber'in soyu hakkında verdiği bilgiler için ayrıca bkz. Geçer, *Theophanes Confessor*, 10-11.

⁶⁸ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 35.

⁶⁹ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 34. O, başka yerlerde de "sahte peygamber" iddiasını dile getirir. Bkz. a.e., 114.

⁷⁰ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 34.

⁷¹ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 35.

⁷² Wolfram Brandes, "Der frühe Islam in der byzantinischen Historiographie Anmerkungen zur Quellenproblematik der Chronographia des Theophanes", *Jenseits der Grenzen Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, Hrsg. Andreas Goltz, Hartmut Leppin (Berlin: Walter de Gruyter), 317-318.

inanana ise daha sonra halife olacak olan Ebû Bekir'dir.⁷³ O, Varaka b. Nevfel'i isim vermeden bir rahip olarak tanıtmış ve Hz. Hatice'nin arkadaşı olarak tanımlamıştır.

Halifeler tarafından muhafaza edilen Hz. Peygamber'e ait mukaddes emanetlerden de haberdar olan Theophanes, Hz. Peygamber'e ait eşyalar için de hakaret ifadeleri kullanmaktadır. O, “*sahte peygamber Muhammed'in asâ ve nâlinları*” ifadesini kullanmakta ve bunları “halifelerin iğrenç sembolleri” olarak nitelendirmektedir.⁷⁴

Theophanes, “cihad”a da vurgu yaparak Hz. Peygamber'in İslâm'ı yayarken Müslümanlara bir düşmanı öldüren veya düşman tarafından öldürülenlerin cennete gireceğini söylediğini vurgulamakta ve cennetin genişçe tasvirini yapmaktadır: “*Muhammed ona kulak verenlere bir düşmanı öldürenlerin ya da düşman tarafından öldürülenlerin cennete gireceğini bildirdi. Muhammed, cennetin dünyevi yiyeceklerin, içeceklerin ve kadınlarla ilişkisinin olduğu bir yer olduğunu, burada şarap, bal ve süt ırmaklarının bulunduğunu, oradaki kadınların dünyadakilerden başka bir tür olduğunu, cinsel ilişkilerinin ve hazlarının uzun sürdüğünü söyledi. Muhammed tutarsız ve aptalca başka birçok şey söyledi.*”⁷⁵

Theophanes'in yine 125-126/743-744 yılında Peter adlı bir patriğin Müslümanlara yaptığı bir vaazından söz ederken Hz. Peygamber hakkındaki düşüncelerini görmek mümkündür. O, hastalığı esnasında önde gelen bazı Arapları davet etmiş ve onlara bazı telkinlerde bulunmuştur. Peter, onların inançsız olduklarını vurgulayarak Baba, oğul ve kutsal ruha (teslise) inanmayanların sonsuz bir cezayı hak ettiklerini, Müslümanların peygamberleri Hz. Muhammed'in yalancı ve Hristiyan düşmanlığının lideri olduğunu, onun cennet ve diğer hususlarda söylediklerini kendi huzurunda reddederek ona inanırlarsa Hz. Muhammed gibi cezalandırılmayacaklarını söylemiştir. Etrafındaki Müslümanlar onun hastalığını mazur görerek sessiz kalmışlar, fakat Peter hastalıktan iyileştikten sonra da Hz. Muhammed'i ve ona inanan herkesi aforoz ettiğini söylemiş ve bu sebeple kılıçla öldürülmüştür.⁷⁶

Hz. Peygamber'i yalancı ve sahtekârlıkla suçlamaktan çekinmeyen Theophanes'e göre Hz. Peygamber insanları kandırması, sapkın söylem ve düşüncelerle insanları kendi yanına çekerek Hristiyanlara karşı kışkırtmıştır. Hz. Peygamber İslâm'ı anlatırken, tamamen yalan ifadeler kullanmış, insanların kendisine inanmaları için onların duygularını istismar etmiştir. Yine Theophanes'e göre Hristiyanlara ve Bizans İmparatorluğu'nda yaşayan halka, Araplar tarafından zulmedilmiştir.⁷⁷

Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) Haccâc (ö. 95/714) tarafından öldürülmesinden söz ederken Kâbe'den bahseden Theophanes, burayı “puthane/putların bulunduğu mâbed” olarak nitelendirmekte ve Haccâc'ın “putlarla birlikte puthane”yi yok ettiğini söylemektedir.⁷⁸ Buradan onun İslâm dinini heretik bir din olarak değil, putperest bir din olarak algıladığını söylemek mümkündür. O, başka bir münasebetle Mekke'den bahsederken “Arapların şirk mahalli Mekke” ifadesini kullanmaktadır.⁷⁹

⁷³ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 35.

⁷⁴ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 118.

⁷⁵ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 35; Geçer, *Theophanes Confessor*, 15. Ayrıca bkz. Brandes, “Der frühe Islam”, 318.

⁷⁶ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 107; Geçer, *Theophanes Confessor*, 115.

⁷⁷ Geçer, *Theophanes Confessor*, 144.

⁷⁸ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 63.

⁷⁹ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 117.

Dört halife ve onların zamanındaki fetihler hakkında da ayrıntılı bilgiler veren⁸⁰ Theophanes'in bildirdiğine göre Hz. Ömer bütün arazileri, insanları, hayvanları ve arazi mahsullerinin sayımlarını yaptırmış ve bunların kayda geçirilmesini emretmiştir.⁸¹

Yahudilerin Müslümanlarla birlikte hareket edip Hristiyanların aleyhine davrandıklarını düşünen Theophanes, birçok münasebetle bunu dile getirmekte ve bu tavrını Hz. Ömer'in Kudüs'e bir cami yaptırması hususunu anlatırken de sürdürmektedir. Ona göre Hz. Ömer Kudüs'te bir mabed yapmaya başlamış fakat yapılan bina sürekli yıkılmıştır. Hz. Ömer bunun sebebinin araştırınca Yahudiler Zeytin Dağı üzerinde bulunan kilisenin haçının yıkılmadan bu mabedin yapılamayacağını söylemişler, bunun üzerine söz konusu haç yok edilmiş ve ondan sonra Kudüs'teki mabed yapılabilmektedir.⁸² Theophanes'in, Yahudilerle ilgili bahsettiği diğer bir olay ise şöyledir: 105/723 senesinde sihirbaz bir Yahudi halife Yezîd b. Abdülmelik'e (101-105/720-724) gelmiş ve ona idaresi altındaki kiliselerde bulunan mukaddes eşyaları kaldırırsa hilafetini kırk yıl boyunca koruyabileceğini söylemiş, Yezîd buna inanmış ve bu maksatla bir talimat hazırlamıştır. Fakat Hz. İsa, Hz. Meryem ve bütün azizlerin şefaatiyle bu talimat halka ulaşmadan Yezîd ölmüştür.⁸³

Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti öncesinde yapılan başarısız İstanbul kuşatması hakkında Theophanes'in yaptığı değerlendirme de kayda değer özelliktedir. Ona göre bu sefer esnasında Müslümanlar çok aç oldukları için ölü hayvanların hatta insanların etlerini yemişlerdir. Yine son derece ölümcül bir hastalığa maruz kalmışlar ve bu hastalıktan pek çok kişi ölmüştür. Ona göre Hristiyanların günahlarına rağmen Tanrı, bu şehre sahip çıktığını göstermek için Müslümanları birçok kötülüğe maruz bırakmış, günahlarına rağmen Hristiyanları yalnız bırakmamıştır.⁸⁴

Theophanes'in iddialarına göre Ömer b. Abdülaziz Hristiyanları Müslüman olmaya zorlamış, Müslüman olanları vergiden muaf tutmuş, kabul etmeyenleri ise öldürmüştür. Yine Hristiyan birinin Müslümana karşı şahitliğinin kabul edilmeyeceğine dair kanun koymuştur.⁸⁵ Hâlbuki Ömer b. Abdülaziz Hristiyan tebaya hoşgörülü davranmıştır.⁸⁶ Diğer taraftan o, II. Mervân'ın, Antakya patriği Stephen'in ölümünden sonra, yerine seçilen patrik Theophylaktos'a saygı göstermelerini emrettiğinden de söz etmektedir.⁸⁷

Söz konusu kronik, erken dönem İslâm, Hz. Peygamber ve yedinci-sekizinci asırda Bizans-İslâm toplumu ilişkileri hakkında önemli bir kaynak durumundadır. Sonraki birçok kişinin istifade ettiği bu eser, hem Bizans tarihi ve Bizans'ın İslâm'la münasebetleri hem de erken dönem halifeler tarihi açısından değer taşımaktadır.⁸⁸ İslâm'ın doğuşu, Hz. Muhammed ve erken dönem İslâm tarihi ile ilgilenen ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl oryantalistleri de Theophanes'in eserinden geniş ölçüde yararlanmışlardır.⁸⁹

Theophanes'in, Mûte savaşı (8/629) hakkındaki nakilleri de dikkat çekicidir. Ona göre Hz. Peygamber, Theodorus ve ordusuyla karşılaşan dört komutan göndermiş, Bizanslılar Arap

⁸⁰ Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 37-40.

⁸¹ Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 40.

⁸² Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 41.

⁸³ Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 93.

⁸⁴ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 90.

⁸⁵ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 90-91. Theophanes, Hişâm b. Abdülmelik'in ise Suriye'de Stephen adlı bir papaz ile samimi arkadaşlıklarından söz etmektedir. Bkz. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 107.

⁸⁶ Bu hususta bkz. İrfan Aycan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler", *Dini Araştırmalar* 1/3 (Ocak-Nisan 1999): 65-81.

⁸⁷ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 11.

⁸⁸ Brandes, "Der frühe Islam", 313-314.

⁸⁹ Bu hususta bkz. Brandes, "Der frühe Islam", 315-316.

komutanlarından üçünü öldürmüştür. Komutanlardan sadece, “Seyfullah (Tanrı’nın kılıcı)” olarak adlandırılan, ilk fetihlerin ünlü İslâm komutanı olan Halid b. Velîd (ö. 21/642) sağ kurtulmuştur. Theophanes burada (ve başka yerlerde) daha sonraki İslâm kaynaklarında yer almayan, Arapça “emir” unvanını kullanmıştır.⁹⁰

Theophanes’in İslâm tarihi ve Müslümanlar hakkında verdiği yanlış veya eksik bilgiler de mevcuttur. Onun bu tür hatalı bilgiler vermesinin sebepleri arasında kasıt, bilgi eksikliği, kaynaklara yeteri kadar ulaşamama gibi hususlar zikredilebilir. Mesela o, Mûte Savaşı’nın 10/631-632 yıllarında gerçekleştiğini ve bu sırada Hz. Peygamber’in çoktan ölmüş olduğunu iddia etmektedir.⁹¹ Theophanes Mûte savaşı’nın sebepleri arasında yer alan Müslüman elçinin öldürülmesi hâdisesine de yer vermemiştir.⁹² O, Hz. Ömer’in on yıllık hilafet süresinin 12 yıl olduğunu iddia etmiştir.⁹³ Theophanes, Hz. Osman’dan sonra Hz. Ali’yi değil, Hz. Muâviye’yi halife olarak göstermiştir.⁹⁴ Theophanes, Kudüs’ün fethinin iki yılda tamamlandığını (doğrusu dört ay) iddia etmektedir.⁹⁵

Theophanes’ten sonra bütün Bizanslı polemikçilerin Hz. Peygamber’in risaleti hakkındaki ortak görüşleri onun epilepsi hastası olduğu, bu durumun Hz. Hatice’yi üzdüğü ve ancak bir rahibin onun peygamber olduğunu söylemesinden sonra Hz. Hatice’nin üzüntüsünün yok olduğu şeklindedir.⁹⁶

1.15. I. Timotheus (Timothy I) (ö. 207/823)

164-207/780-823 yılları arasında Doğu Suriye Kilisesinin Nestûrî patriği olan Timotheos, Bağdat’ta oturmuş ve Süryânîce ve Grekçe eserleri tercüme etmiştir. Onun Süryânîce 59 mektubu vardır ve bunların 45’i yayımlanmıştır. Bunlardan 59. mektup, halife Mehdî ile muhtemelen 166/782 yılında Bağdat’ta Arapça olarak Hz. Îsâ, teslis, vaftiz, Kur’an ve Hz. Peygamber hakkında yaptığı tartışma hakkındadır. Timotheos bu konuşmayı Süryânîce kaydetmiştir.⁹⁷ Arapça ve Süryânîce nüshaları dokuzuncu asırdan itibaren değişmeden günümüze ulaşmış olan mektupta Mehdî, ona sorular yöneltmiştir.⁹⁸ Teslis ve Hz. Îsâ’nın konumu ile birlikte bu tartışmada ele alınan önemli konulardan biri de Hz. Peygamber’dir. I. Timotheos, halife Mehdî’nin sorusu üzerine açıkça Hz. Muhammed’in peygamberliğini kabul etmese de, onun Ahd-i Atik’teki peygamberlerin yolundan gittiğini, bir olan Allah’a kulluğa çağırıldığını, putlar ve putperestlerle mücadele ettiğini ifade etmiştir.⁹⁹

⁹⁰ Brandes, “Der frühe Islam”, 319.

⁹¹ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 36.

⁹² Geçer, *Theophanes Confessor*, 5.

⁹³ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 42.

⁹⁴ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Geçer, *Theophanes Confessor*, 48-49.

⁹⁵ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes*, 39.

⁹⁶ Bkz. Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, s. 41-42. Theophanes’in Hz. Peygamber, İslâm, halifeler ve Müslümanlar hakkındaki görüşleri için ayrıca bkz. Błażej Cecota, “Islam, the Arabs and Umayyad Rulers according to Theophanes the Confessor’s Chronography”, *Studia Ceranea* 2 (2012), 97-111.

⁹⁷ Schirmacher, *Der Islam*, 2: 326, Martin Heimgartner, “Die Disputatio des ostsyrischen Patriarchen Timotheos (780-823) mit dem Kalifen Al-Mahdi”, *Christians and Muslims in Dialogue in the Islamic Orient of the Middle Ages*, Ed. Martin Tamcke, (Würzburg: Ergon-Verlag, 2007), 69. Martin Heimgartner konuyla ilgili *Die Disputation des ostsyrischen Patriarchen Timotheos (780-823) mit dem Kalifen Al-Mahdi, Einleitung, Textedition, Übersetzung und Anmerkungen* (Louvain: Peeters, 2011) adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır.

⁹⁸ Hristiyanlık hakkında cereyan etmiş olan bu görüşmenin muhtevası ve ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Marijke Metselaar, *Die Nestorianer und der frühe Islam Wechselwirkungen zwischen den ostsyrischen Christen und ihren Arabischen Nachbarn* (Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2009), 73-79.

⁹⁹ Bkz. Ömer Faruk Harman, “İslâm-Hristiyan Polemiği Açısından Gazzâlî ve er-Reddû’l-Cemîl”, 900. *Vefat Yılında İmam Gazzali: Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (İstanbul, 07-09 Ekim 2011)* (İstanbul: İSAV, 2012) 136-137.

Metselaar'ın iddiasına göre Hristiyanlık-İslâm tartışmalarında Müslümanlar Yuhannâ ed-Dımaşkî'den sonra Hz. Peygamber'in Paraklit olduğu gibi birkaç yeni delil ileri sürmüşler, Timotheus'tan sonra ise neredeyse kullanılan deliller hiç değişmemiştir. Sadece Timotheus'un şeriat değişikliğinin mucize ile gerçekleşmesi gerektiği, Hz. Peygamber'in ise mucize göstermediğini ileri sürmesi sebebiyle sonraki tartışmalarda Hz. Peygamber'in mucizeleri ve İncil'de Hz. Peygamber'e işaret olduğu hakkında deliller kullanılmıştır.¹⁰⁰ Onun bu iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Timotheus ile halife arasındaki tartışmada Hz. Peygamber'in Faraklit olduğuna dair tartışma önemli bir yer tutmaktadır.¹⁰¹

1.16. Theodor Ebû Kurre (ö. 204-209/820-825)

İkinci/sekizinci asrın önemli şahıslarından biri de oryantalistlerin sıklıkla referans aldıkları ve Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin öğrencisi olan Theodor Ebû Kurre'dir. O, Abbâsîler döneminde Urfa'da (Edessa) yaşamış, dinî eğitimini Filistin'deki Mâr Saba Manastırı'nda almıştır. Burada Yuhannâ'nın ilâhiyatla ilgili görüşlerini öğrenmiş ve bunları eserlerinde işlemiş, Dımaşkî'nin takipçisi ve düşüncelerini sistemleştiren bir kişi olması dolayısıyla Hristiyan literatüründe onun talebesi olarak tanınmıştır.¹⁰²

Harran Melkitî bişofu olan Theodor Ebû Kurre'nin doğum tarihi, ölümü ve hayatı hakkında ihtilafli bilgilere rastlanmaktadır.¹⁰³ O, Arapça yazan en eski Hristiyandır.¹⁰⁴ Ebû Kurre, Hristiyanlık ve İslâm hakkında birçok kitap yazmıştır. O, Grekçe yazdığı eserlerinde de İslâm'dan bahsetmiştir.¹⁰⁵ Kendisine nisbet edilen yirmi sekizi Arapça, kırk üçü Yunanca olmak üzere yetmiş bir eseri mevcuttur. Ayrıca otuz risâleden meydana gelen, fakat günümüze ulaşmayan Süryânîce bir eseri daha vardır. Bazı araştırmacılara göre Yunanca metinler doğrudan Ebû Kurre tarafından yazılmamış olup onun Arapça eserlerinin tercümesidir.¹⁰⁶ Onun eserleri, öncelikle Hristiyanlara hitaben değil, teslis, Hz. İsa'nın konumu ve çarmıha gerilmesi hakkında farklı düşünenleri ikna etmeye yöneliktir.¹⁰⁷ Ebû Kurre'nin zamanında Suriyeli Melkitî teologlar Müslümanlarla Arapça tartışıyorlardı. İslâm hakkında Grekçe literatür ise Konstantinopol'de söz konusudur.¹⁰⁸

Eserlerini hem Grekçe hem de Arapça yazmış olan Ebû Kurre, Grekçe elli iki kısa risalesinin çoğunda, sapkın olduklarını düşündüğü (Nestûriler, Monofizitler, Orijinistler gibi) fırkalarla diyaloglar şeklinde kaleme almış ve geri kalan on yedi tanesinde ise, İslâm'a eleştiriler yöneltmiştir. O, İslâm'a ve Hz. Peygamber'e karşı olumsuz bir tavır içindedir. Meyendorf, onun

¹⁰⁰ Metselaar, *Die Nestorianer und der frühe Islam*, 79.

¹⁰¹ Timotheus'un Hz. Peygamber hakkındaki görüşlerine dair geniş bilgi için bkz. F. Peter Ford, "He Walked in the Path of the Prophets": Modern Christian Perspectives on Patriarch Timothy's View of the Prophet of Islam", *Theological Review* 36 (2015): 3-22; Samir Khalil Samir, "The Prophet Muhammad as seen by Timothy I and other Arab Christian Authors", *Syrian Christians under Islam, the First Thousand Years*, Ed. David Thomas, (Leiden: Brill, 2001), 75-106; David A. Kerr, "He Walked in the Path of the Prophets": toward Christian Theological Recognition of the Prophethood of Muhammad", *Christian-Muslim Encounters*, Ed. Yvonne Yazbeck Haddad, Wadi Z. Haddad (Gainesville: University of Florida Press, 1995), 426-446.

¹⁰² Taşpınar, "Theodore Ebû Kurre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 83.

¹⁰³ Tehodor Ebû Kurre'nin doğum ve ölüm tarihi, hayatı ve eserleri hakkındaki tartışmalar için bkz. Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, 47-52; Georg Graf, *Die arabischen Schriften des Theodor Abu Qurra, Bischofs von Harran* (Paderborn: Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, 1910) 1-77; Lexutt, Metz, *Christentum-Islam*, 20-32; Aydın, "Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra", 2: 216-217.

¹⁰⁴ Becker, "Christliche Polemik", 178. Theodor Ebû Kurre'nin Arapça bildiği ve Arapça eserlerinin orijinallliği hakkındaki tartışmalar hakkında bkz. Graf, *Die arabischen*, 20-25.

¹⁰⁵ Ebû Kurre'nin eserleri için bkz. Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, 48.

¹⁰⁶ Taşpınar, "Theodore Ebû Kurre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 83.

¹⁰⁷ Schirmacher, *Der Islam*, 2: 326.

¹⁰⁸ Khoury, *Der theologische Streit der Byzantiner*, 20.

eserlerinden sekizinci yüzyılda Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin durumunun anlaşılabilceği kanaatindedir.¹⁰⁹

Theodor Ebû Kurre'nin Müslümanlarla tartışma metodu, sonrakiler tarafından örnek alınmıştır.¹¹⁰ Meyendorf'a göre İslâm'a karşı yazılan erken Bizans polemik tarihinde iki isim, özellikle öne çıkmaktadır. Bunlardan biri, Suriye'de Müslümanlarla birlikte yaşayan ve Arapça konuşan Ebû Kurre, diğeri ise bilim adamı olan Niketas Byzantios'dur. Bunların her ikisi de İslâm hakkında Yuhannâ ed-Dimaşki'den daha fazla bilgi sahibiydiler; Theodor, Müslümanlarla birlikte yaşadığı ve onlarla diyalogta olduğu için, Niketas ise, bütün Kur'an metnini tetkik ettiği için, bilgi bakımından Yuhannâ'dan daha ileriydiler.¹¹¹ Ebû Kurre'nin kendisinden sonraki reddiyeciler üzerinde de kayda değer etkisi söz konusudur.¹¹²

Ebû Kurre'nin Hristiyanlık ve heretik Hristiyan gruplara yönelik çok sayıda eserleri yanında¹¹³ İslâm hakkındaki *Disputatio Saraceni et Christiani* (Bir Sarazen ile Bir Hristiyan Arasındaki Tartışma)¹¹⁴ ve *Opuscula Islamica* (İslâm Hakkında Kısa Yazılar/Muhammed'in Davetine Karşı)¹¹⁵ adlı eserleri oryantalistlerin önemli müracaat kaynakları arasındadır. İslâm hakkında en geniş bilginin bulunduğu eseri ise, onun ilk kitabı olduğu kabul edilen *Vücûdü'l-hâlık ve'd-dînü'l-kavîm* (Yaratıcının Varlığı ve Hak Din)'dir. Diğer bütün çalışmalarında olduğu gibi bu eser de Hristiyanlığın diğer dinlerden üstün olduğunu ortaya koymak maksadıyla yazılmıştır.¹¹⁶

Graf'a göre Ebû Kurre'ye nisbeti tartışmalı olan eserleri daha çok yaygınlık kazanmıştır. Bunlardan birisi de halife Me'mun veya vezirin huzurunda ya da bizzat halife veya vezirle yaptığı dinî müzakeredir.¹¹⁷ Ebû Kurre'nin Arapça yazdığı eserlerle Grekçe yazdığı eserler arasında muhteva ve üslup farklılığı vardır. O, Müslümanların da okuyacağı Arapça eserlerinde daha mutedil bir dil kullanmıştır. Yunanca yazdığı eserlerin Arapça eserlerle münasebeti hakkında bir bölüme yer vermiş olan Graf'a göre ise her iki dildeki eserlerde üslup ve muhteva yönüyle benzerlikler vardır.¹¹⁸

Ebû Kurre, Müslümanlarla yaptığı tartışmalarda Kur'an ve hadislerden kendi görüşlerini desteklediğini düşündüğü metinleri zikredebilecek kadar İslâm kültürüne âşinadır. O,

¹⁰⁹ Meyendorf, "Bizans'ın İslâm Anlayışı", 29.

¹¹⁰ Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, 9.

¹¹¹ Meyendorf, "Bizans'ın İslâm Anlayışı", 29.

¹¹² Onun metodunu takip eden, ondan iktibaslarda bulunan veya ondan etkilenen şahıslar hakkında bkz. Graf, *Die arabischen Schriften*, 85-87.

¹¹³ Ebû Kurre'nin bu tür eserleri, neşirleri ve muhtevaları hakkında bkz. Taşpınar, "Theodore Ebû Kurre", 41: 84; Graf, *Die arabischen Schriften*, 1, 180; Georg Graf, *Die Christlich-Arabische Literatur bis zur Fränkischen Zeit (Ende des 11. Jahrhunderts) Eine Literaturhistorische Skizz* (Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1905), 31-37; Aydın, "Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra", 2: 222 (Dipnot). İlk defa 1606 yılında Cizvit papazı Jakob Gretscher, Ebû Kurre'nin 42 Yunanca *Opuscula*'sını yayınlamış daha sonra ise Köln, Lyon, Paris ve Venedik'te tekrar basılmıştır. Bkz. Graf, *Die arabischen Schriften*, 1, 88-333.

¹¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra, *Schriften zum Islam*, 59-63; 69-183; Lexutt, Metz, *Christentum-Islam*, 20-32.

¹¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Lexutt, Metz, *Christentum-Islam*, 20-32. Ebû Kurre'nin İslâm'a yönelik eserleri, Gleit ve Khoury tarafından Almanca tercümeleriyle birlikte yayınlanmıştır (1995).

¹¹⁶ Aydın, "Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra", 2: 224. Onun eserleri hakkında ayrıca bkz. Gökbel, *Kur'an ve Hristiyanlar*, 62-65.

¹¹⁷ Bkz. Graf, *Die arabischen Schriften*, 77. Ebû Kurre'ye nisbet edilen üç dinî tartışmanın ona nisbeti ve muhtevası hakkında bkz. Graf, *Die arabischen Schriften*, 77-85. Ebû Kurre'nin Me'mun'un meclisinde yaptığı münazara hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Sidney H. Griffith, "The Qur'an in Arab Christian Texts the Development of an Apologetical Argument Abu Qurrah in the Maglis of al-Ma'mun", *Parole de l'Orient* 24 (1999), 203-233.

¹¹⁸ Graf, *Die arabischen Schriften*, 67-77. Theodor Ebû Kurre'nin eserlerindeki metodu, reddiye ve savunmalarında takip ettiği usul hakkında bkz. Graf, *a.g.e.*, 64-67.

eserlerinde Müslümanların dini için “İslâm”, Müslümanlar için “müslimûn/mü’minûn”; diyalog şeklinde kaleme aldığı eserlerinde İslâm’ı temsil eden kişiler için “Sarazen”, “İsmâîlî”, “Hacerî” ve “barbar” ifadelerine yer vermiştir. Eserlerinde sadece bir yerde Hz. Peygamber’den bahsederken “Muhammed” ismini zikretmiştir.¹¹⁹ Ebû Kurre, Müslümanlara, “dışarıdakiler” anlamında Berrâniyyûn olarak isimlendirdiği grup içinde yer vermektedir. Bu kelime, onun Müslümanları, çölden gelmiş gayr-ı medenî bir halk olarak gördüğünün bir göstergesidir. Zira söz konusu kelime, eski Süryânîce “barrâniyê”den alınmış olup çölde dolaşan bedevîleri ifade etmektedir.¹²⁰

Ebû Kurre’nin İslâm’a yönelik eleştirileri genel olarak Hz. Muhammed’in mûcize sahibi olmadığından dolayı peygamber sayılmayacağı, tek evlilik, Hz. İsa’nın ulûhiyyeti, Tanrı’nın oğul edinmesi, teslîs, Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesi, Hz. Meryem’in Tanrı’nın annesi olduğu gibi konularla ilgilidir. O, Hristiyan inancını desteklemek amacıyla Kur’an âyetlerini bağlamından kopararak delil göstermeye çalışmış, Hz. İsa’nın Allah’ın oğlu olduğunu ispatlamak için Kur’an’daki “Allah’ın kelimesi” terkiibini (en-Nisâ 4/171) bu yönde yorumlamıştır.¹²¹ Ebû Kurre, İslâm’a dair yazdığı kitaplarda Hz. Peygamber’i cinlerin emrinde “sahte bir peygamber” olarak takdim etmektedir.¹²² O, Müslümanlara yönelik olarak yazdığı Arapça eserlerinin aksine, Yunanca olarak kaleme aldığı bize kadar gelen eserlerde, İslâm’a ve kötü bir ruh tarafından ele geçirilmiş, Aryüşçü, sahte bir peygamber olarak kabul ettiği Hz. Muhammed’in şahsına karşı olumsuz bir tavır sergilemektedir.¹²³

Theodor, Hristiyanlığın İslâm’dan üstün olduğunu, Hristiyanlığın yayılışının Hz. İsa ve sonrakilerin mucizelerinin bir sonucu gerçekleştiğini, İslâm’ın yayılışının ise zikre değmeyecek sebeplerden kaynaklandığını söyler. Onun basit kabul ettiği bu sebepler kabilevî dayanışma, kılıç, zenginlik, hâkimiyet ve güç, asabiyyet, kişisel tercih, şehvete izin veren yasalar, büyü ve sihirdir.¹²⁴

Ebû Kurre’nin *el-Hâlık ve’d-dînü’l-kavîm* adlı eseri dışındaki çalışmalarında İslâm, Hz. Peygamber, Kur’an ve onun içeriği hakkında yaptığı atıflar, Müslümanların sordukları sorular ya da Hristiyan inançlarına yönelik itirazları bağlamında, söz konusu inançların doğruluğunu ortaya koymak için bu konuların Kur’an’da ve Müslüman uygulamalarında var olduğu, dolayısıyla yanlış olmadığını göstermeye yöneliktir.¹²⁵ O, *Meymer fî vücûdi’l-Hâlık ve’d-dîni’l-kavîm*’de Hristiyanlığı anlatmakla birlikte İslâm hakkında da kısa değerlendirmede bulunmaktadır. O, Mecûsîlik, Yahudîlik, Sâbiîlik, Hristiyanlık gibi mevcut dinler hakkında kısa bilgiler verirken İslâm için de “Müslümanlar” başlığı altında şöyle demektedir: “(Müslümanlar) şöyle derler: Diğer dinlere mensup olanların hepsi kâfir ve müşriktirler. İslâm’dan başka din yoktur. Allah İslâm’ı Peygamber’i Muhammed vasıtasıyla bütün insanlara gönderdi. İslâm/Muhammed sadece Allah’a ibadet etmeyi emreder. O helâli emreder, kötü olanları yasaklar. İçinde bütün lezzetlerin bulunduğu cenneti va’deder, kötüleri için de ceza olarak cehennemle korkutur.”¹²⁶

Mezkûr eserde Ebû Kurre, insanları muhtelif dinlere bağlı gördüğünü ve karşılaştığı muhtelif din mensuplarının kendisine ne dediklerini aktarır ve bu bağlamda Müslümanlar

¹¹⁹ Taşpınar, “Theodore Ebû Kurre”, 41: 84 (*Traité inédit de Théodore Abou-Qûrra*, s. 16’dan naklen). Ebû Kurre’nin teolojik görüşleri hakkında bkz. Graf, *Die arabischen Schriften*, 25-63.

¹²⁰ Aydın, “Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra”, 2: 223 (Griffith, “Theodore Abû Qurrah’s”, 66’dan naklen).

¹²¹ Taşpınar, “Theodore Ebû Kurre”, 41: 84.

¹²² Harman, “İslâm-Hristiyan Polemiği”, 136-137.

¹²³ Bkz. Meyendorff, “Bizans’ın İslâm Anlayışı”, 23; Aydın, “Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra”, 2: 226.

¹²⁴ Aydın, “Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra”, 2: 225.

¹²⁵ Aydın, “Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra”, 2: 225.

¹²⁶ Sâvuzûrus Ebû Kurre, *Meymer fî vücûdi’l-Hâlık ve’d-dîni’l-kavîm*, thk. ve takdim, Ağnatiyûs Dîk, (Cûnye-Lübnan: el-Mektebetü’l-Bûlusiyye, 1982), 134.

hakkında şöyle der: “Müslümanlardan bir toplulukla karşılaştım. Bana dediler ki: Karşılaştığın diğer kimselerden hiç birinin sözünü dinleme. Çünkü onların tamamı kâfirdir, Allah’a şirk koşanlardır. İslâm’dan başka din yoktur. Allah onu bütün insanlara Peygamber’i Muhammed vasıtasıyla gönderdi. O, seni sadece Allah’a kulluk etmeye ve Ona hiçbir şeyi ortak koşturmaya davet eder. Sana helâli emreder, haramı ve kötü ameli yasaklar. O, ölümlerin diriltileceğini va’detmiştir. İyilik yapanların mükafatı, altından içene lezzet veren su, süt, bal ve şarap nehirleri akan, ins ve cinnin dokunmadığı huriler, insanın hoşuna giden nimetler, zümrüt, yakut, altın ve gümüşten saraylar ve benzerleri ebedî olan cennettir. Kötülük yapanlara ise ateşi söndürülemeyen cehennem va’detmiştir.”¹²⁷ Muhteva Kur’an ve hadislerden alınmış olsa da o, burada açık bir şekilde Kur’an veya hadise atıfta bulunmamaktadır.

Ebû Kurre’nin Arapça ve Grekçe yazdığı eserlerde birbirinden farklı tavır sergilemesinin sebebi, Arapça yazdığı eserlerini Müslümanlara yönelik yazması, bunların Müslümanlar tarafından okunacağından onları kızdırmamaya itina göstermesi ve Müslümanlarla birlikte yaşadığından onlarla ilişkilerini iyi tutmaya çalışmasıdır.¹²⁸ Buna göre Müslümanların erken dönemlerden itibaren yabancı dil hususundaki eksiklikleri dikkat çekmektedir. Ancak Grekçe eserlerden erken dönemlerden itibaren haberdar olunması da mümkündür. Lübnan asıllı oryantalist Khory de onun eserlerinde doğrudan Kur’an’ı hedef almadığını, kendisine muhalifleri tarafından soru yöneltilmesini beklediğini, akli delillerle cevap vermeye çalıştığını, Arapça eserler de yazdığını ve bu konuda başarılı olduğunu, kendisinden sonrakilerin onu takip ettiklerini ve halifenin huzurunda İslâm’a itiraz etme hürriyetine sahip olduğunu belirtir.¹²⁹

1.17. Dionysius of Tel-Mahre (156-230/773-845)

Hicrî ikinci ve üçüncü asırda yaşamış olan Süryânî Ortodoks Kilisesi patriği (202-230/818-845) Dionysios tarafından yazılmış genel ve kilise tarihi özelliğindeki eser, -227/582-842 yıllarını kapsamakta olup İslâm ve Müslümanlar hakkında bazı bilgiler içermektedir. Dionysios, Abbâsî halifeleri Me’mûn (198-218/813-833) ve Mu’tasım (218-227/833-842) ile görüşmüştür. Ancak eserin İslâm öncesi dönemle ilgili olan bir parçası dışında tamamı kayıptır.¹³⁰

Ya’kubî Patriği Telmareli Dionysius, kroniğinde Hz. Peygamber’in, ticaret için gittiği Filistin’de tevhid esaslı dini gördüğü ve memleketine dönünce insanlara bunu anlattığı, bazılarını ikna ettiği için ona inandıkları, tek tanrıya inandıkları için verimli arazilerin Filistinlilere verildiğini söylediği, eğer kendisini dinlerlerse, Tanrı’nın onlara da süt ve bal dolu bir yurt vereceğini söylediği, sonra da sürekli fetihlere kalkıştıkları, fetihlere katılanların kazançlarını gören diğer insanların da onlara katıldığı iddiaları yer almaktadır. Müslümanların Bizans’ın büyük bir kısmına ve İran’a hâkim olduklarından söz etmektedir.¹³¹

Müslümanların askerî başarılarını Hristiyan toplumu için olumlu bir hâdise ve Tanrı’nın bir ihsanı olarak yorumlayan¹³² Süryânî tarihçi Dionysius, Ebû Bekir’in, İslâm ordularına verdiği şu emri nakletmektedir: **“Ele geçirdiğiniz bölgede yaşlıları, çocukları ve kadınları öldürmeyiniz. İnzivaya çekilmiş kimselere ilişmeyiniz. Onlar kendilerini Allah’a ibadete**

¹²⁷ Sâvuzûrus Ebû Kurre, *Meymer fî vücûdi’l-Hâlık ve’d-dîni’l-kavîm*, 210.

¹²⁸ Geniş bilgi için bkz. Aydın, “Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra”, 2: 226; Taşpınar, “Theodore Ebû Kurre”, 41: 84.

¹²⁹ Bkz. Khoury, *Der theologische Streit der Byzantiner*, 19-20.

¹³⁰ Tomakin, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı”, 241. Ahmet Yasin Tomakin tarafından *Abbâsîler Döneminde İlmî Hayatta Süryânîler (132-656/750-1258)* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017) adlı bir doktora tezi hazırlanmıştır.

¹³¹ Hoyland, “The Earliest Christian Writings on Muhammad”, 280-281.

¹³² Bkz. Duygu, “VII. Yüzyıldaki İslâm Fetihlerinin ve Müslüman Hakimiyetinin Hristiyan Tarih Yazımına İzdüşümleri”, *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014): 47.

adamışlardır. Meyve ağaçlarını kesmeyiniz. Mahsullere zarar vermeyiniz. Büyük veya küçük evcil hayvanları öldürmeyiniz. Nerede bir şehir veya topluluk tarafından karşılanırsanız, onlarla bir dostluk anlaşması yapınız ve onlara bizim zamanımızdan önce aralarında geçerli olan kural ve kanunlara göre yönetileceklerine dair güvenilir bir teminat veriniz. Onlar, aranızda anlaşacağınız bir meblağ vergi ödemek için sizinle bir anlaşma yapacaklar ve sonra da kendi ülkelerinde inançları üzere serbest bırakılacaklar. Fakat sizi iyi karşılamayanlara gelince; onlarla savaş. Fakat Allah'ın gazabını harekete geçirmemek için sana peygamberimiz vasıtasıyla Allah tarafından bildirilen âdil hüküm ve emirlere riayet et.”¹³³ Bu metnin İslâm kaynaklarından aktarılmış olması muhtemel gözükmektedir.

1.18. Michael the Sabaite (2/8. Asır)

İkinci/sekizinci asırda yaşamış olan Mâr Saba Manastırı'na mensup Aziz Mikail'in (Michael the Sabaite/ Michael of Saint Sabas), Müslümanlarla bazı diyalogları olmuştur. Buna göre halife Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705), eşi ve çocuğuyla birlikte büyük bir orduyla Babil'den Kudüs'e gitmiş, orada “Kanun” (Şeriat) hakkında bilgisi olan Hristiyan birini aramıştır. Bu esnada Mâr Saba'da bir keşiş olan Mikail (Michael), Kudüs'e doğru yola çıkmıştır. Kudüs'te Abdülmelik ve kalabalık bir Müslüman topluluk huzurunda bir Yahudi ile Mikail şeriat hakkında tartışmışlar ve Mikail ilk tartışmayı kazanınca “Sarazenler utanç ve öfkeyle dolarken, Hristiyanlar sevinmişler”dir. Bunun üzerine Abdülmelik, Mikail'le münazarayı kendisi devam ettirmek istemiş ve ona “Hz. Muhammed Persleri ve Arapları hidayete erdirip onların putlarını yok etmedi mi?” diye sormuş ancak Mikail, onun cazip teşviklere ve kılıca güvendiğini, Pavlus'un ise barış ile geldiğini ve “iğrenç zinayı değil, oruç ve kutsallığı emrettiğini” ileri sürmüştür. Mikail ayrıca Hristiyanlığın geniş bir coğrafyada yayıldığı ve birçok önemli ülkenin Hristiyan olduğu halde İslâm'ın sadece Arap yarımadasında yayıldığını, halifenin sarayındaki doktor ve kâtip gibi önemli kişilerin de Hristiyan olduklarını iddia etmiştir. Daha sonra halife Mikail'i kaynar su içinde durmak ve zehir içmekle imtihan etmiştir. Mikail her ikisini de ölmeden aşınca Hristiyanlar sevinç gösterisinde bulunurken Araplar halifeye “Siz Hristiyanları büyütüyorsunuz ve Müslümanları hakir düşürüyorsunuz. Ya keşişi öldürünüz ya da biz öldüreceğiz” diye bağırılmışlardır. Mikail, büyük bir Hristiyan kalabalığının huzurunda şehrin kapısında idam edilmiştir. Onu gömmek için Mar Saba'ya götüren keşişlerin, geceleyin gökyüzünü aydınlatan “ışık sütunu gibi nurdan bir bulut” tarafından yolları aydınlatılmıştır. Hoyland'ın belirttiğine göre, Abdülmelik'ten başka bir isim zikredilmemekte olup diyalog kurgusaldır. Mikail Pavlos'u putperestleri hidayete erdiren biri olarak gösterirken, Hz. Peygamber'i Persleri ve Arapları dalalete götüren “yalancı bir peygamber” olarak göstermektedir.¹³⁴ Bu anlatımda Hristiyanların sonraki dönemlerde ilk yılları kurgulayarak Hristiyanlığı üstün gösterdikleri, ruhban sınıfının çeşitli işkencelere tabi tutulduğunu iddia ettikleri ve onlara mucizeler atfettikleri görülmektedir.

Hicrî ikinci asırda bir şekilde İslâm, Hz. Peygamber ve Müslümanlardan bahseden Hristiyan yazarlar ve eserler şüphesiz ki bunlardan ibaret değildir. Bunların dışında bazı çalışmalara konu edilmiş başka bir çok şahıs veya literatür vardır. Simeon of the Olives (ö. 116/734), Elias of Damascus (ö. 163/779), Konstantinopol Patriği Nicephorus (140-212/758-828), Ya'kubî teolog Ebû Râita (153-220/755-835) gibi şahıslar, *Pseudo-Athanasius* (97-127/715-744 arası) gibi eser ve *The Correspondence of Leo III* (99-123/717-741) and *'Umar II* (99-101/717-720) gibi mektuplaşmalar bunlardan sadece bir kısmıdır. Willibald'ın (ö. 170/787) seyahat notları ile *The Byzantine-Arab Chronicle of 741* ve *Mozarabic Chronicle of 754* ise bu asırda Avrupa'da kaleme alınmış olan eserlerdir.

¹³³ Palmer-Brock-Hoyland (Ed.), *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, 145. Ayrıca bkz. Bkz. Duygu, “VII. Yüzyıldaki İslâm Fetihleri”, 47.

¹³⁴ Hoyland, *Seeing Islam*, 379-381.

2. HİCRÎ İKİNCİ ASIRDA İSLÂM VE HZ. PEYGAMBER'DEN BAHSEDEN ESERLERİN BAZI ÖZELLİKLERİ

İlk asırlarda İslâm hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar, eserlerini önceleri Süryânîce, daha sonra Grekçe, Kıptîce ve daha çok Arapça yazmışlardır. Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ikili münasebetler, önceleri karşılıklı tartışmalar şeklinde, daha sonra mektuplaşmalar ve nihayet karşılıklı olarak yazılan reddiyelerle devam etmiştir.¹³⁵

Hristiyanlık hakkında Arapça yazılı en erken literatür, hicrî ikinci asra kadar ulaşmaktadır. İslâm hâkimiyetindeki Hristiyanlar eserlerini birkaç asır daha anadilleri olan Süryânîce, Ârâmîce ve Kıptîce dillerinde yazmışlar, zamanla Arapça'yı öğrenenlerden Arapça yazanlar da olmuştur. Arapça ancak ikinci/sekizinci asırda Hristiyanlar nezdinde günlük konuşma dili olmuş, âlimler ve yazarlar nezdinde ise daha uzun süre Grekçe, Süryânîce ve Kıptîce devam etmiştir. Hristiyanlık hakkında en eski Arapça literatür, Filistin'de bulunan ve sekiz ilâ onuncu asra dayanan yazmalardır.¹³⁶ Hristiyanlığı savunan (apolojik) ilk Arapça eserin 132/750 yılında yazıldığı düşünülmektedir.¹³⁷

İslâm ve Hristiyanlığın ilk karşılaşmasında bilgisizlik hâkimdi. Hz. Peygamber'in vefatından yaklaşık yüz yıl sonra Doğu'da Yuhannâ ed-Dımaşkî, İslâm'ı tartışmaya başladı. O, yeni din hakkındaki bilgisini birlikte yaşadığı ve çalıştığı Müslümanlarla kişisel ilişkilerine borçludur. O, *E Pege tes Gnoseos* (Bilginin Kaynağı) adlı teolojik eserinin ikinci kısmı olan *De Haeresibus* 'da İslâm'ı heretik kabul etmektedir. Ona göre Hz. Peygamber Ariusçu bir rahipten bilgi almıştır. İslâm Ariusçu heretik Hristiyanlık'tan ibarettir. Hz. Peygamber'in Hristiyan bir rahipten etkilendiği görüşü, hem Bizans hem de Latin kökenli İslâm karşıtı polemiklerde sürekli kullanılmıştır. Bu, erken dönem İslâm kaynaklarındaki Bahîra rivayeti ile de irtibatlıdır.¹³⁸

Doğu Hristiyanlığı İslâm hâkimiyetinin kalıcılığı karşısında yedinci asrın sonlarına doğru apokaliptik metinlere sarılmıştır. Bundan sonra ise apolojik (savunma) ve polemik (reddiye) literatür oluşmaya başlamıştır.¹³⁹ Hicrî ikinci asırda Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki polemiklerin arttığı söylenebilir.

Müslüman tarih yazıcılığının gelişim süreci açısından erken bir dönemde, birinci/yedinci yüzyılda, Süryânîler tarafından yerel ve evrensel nitelikli tarih eserleri kaleme alınmıştır. Devam eden asırlarda Süryânîler Müslüman devletlerin idaresi altında yaşamaya ve eserlerini kaleme almaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla Süryânî tarih eserleri İslâm tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.¹⁴⁰

¹³⁵ Bkz. Faruk Saldıran, "Müslüman Hristiyan Münasebetleri Bağlamında Oryantalizmin Ortaya Çıkışı", *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* 4 (2007), 71.

¹³⁶ Graf, *Die Christlich-Arabische Literatur*, 6-7. Hristiyanlık hakkındaki ilk Arapça eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Graf, a.g.e., 6-24.

¹³⁷ Bu tarihte yazıldığı belirtilen bir eser için bkz. Samir Khalil Samir, "The earliest Arab apology for Christianity (c.750)", *Christian Arabic Apologetics During the Abbasid Period (750-1258)*, Ed. Samir Khalil Samir, Jorgen S. Nielsen, (Leiden: Brill, 1994), 57-114. Doğu Hristiyanlarının Arapça yazdıkları eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Ayşe İçöz, "Doğu Hristiyanlarının Arapça'yı Yazı Dili Olarak Benimseme Sürecinde Gösterdikleri Farklı Yaklaşımlara Genel Bir Bakış", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Mart 2019): 87-110. Graf, Hristiyanlık hakkında Arapça yazan şahısları Ebû Kurre ile başlatmakta, onunla birlikte 18 şahıs hakkında daha bilgi vermektedir. Bkz. Graf, *Die Christlich-Arabische Literatur*, 31-71.

¹³⁸ Ludwig Hagemann, *Christentum contra Islam: eine Geschichte gescheiterter Beziehungen* (Darmstadt: Primus Verlag, 1999), 16-17. İslâm dışı kaynaklarda birbirinden farklı Bahîra efsaneleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sabri Çap, "13. Asır Misyoner ve Oryantalistlerinden William of Tripoli'nin Hz. Peygamber ve Kur'an Hakkındaki Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 12 (2021): 114-120.

¹³⁹ Bkz. Duygu, "VII. Yüzyıldaki İslâm Fetihleri", 53-58.

¹⁴⁰ Tomakin, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı", 234.

En büyük dinî rakibi olmasına rağmen, Bizans'ta yazılı literatür vasıtasıyla İslâm'a karşı ciddi bir mücadele görülmemektedir. Dokuzuncu asırda yaşamış olan Niketas (ö. 253/867), ondördüncü yüzyıldan önce İslâm'a karşı reddiye yazan tek kişidir. Bizans'ta yazılı reddiye ancak ondördüncü ve onbeşinci yüzyıllarda canlanmıştır.¹⁴¹

İslâm dünyasıyla Bizans arasında literatüre dayalı tartışmaların başlangıcı sekizinci asrın ortalarına kadar götürülebilir. Bu dönemde halk teolojik ve Kilise yönetimi açısından resim (ikonoklazm) karşıtı ve taraftarı olmak üzere iki gruba ayrılmış, bu tartışmalar sebebiyle İslâm ve Hz. Peygamber karşıtlığı arka planda kalmıştır. Diğer taraftan Bizansta engizisyonları aratmayan bir korku ve takip varken, Doğu'da Müslüman hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar, hiçbir baskı görmeden her türlü dinî özgürlüğü kullanıyorlardı. Bazıları devlet dairelerinde ve sarayda üst görevlere de geliyorlardı. Fakat her iki din birbirine her yönden dost değildi. Müslümanlara göre Hristiyanlar kâfir, Hristiyanlara göre ise Hz. Peygamber deccâlin öncüsü ve öğrettikleri de şeytanın eseri olarak kabul ediliyordu. Böyle bir ortamda onlar, sonraki asırlarda Bizans'ta görülenin aksine, İslâm'a karşı reddiyelerde keskin ifadeler kullanmadılar.¹⁴²

Hz. Peygamber'den sonraki ilk iki asır içinde İslâm hâkimiyetindeki topraklarda yaşayan Hristiyan yazarların İslâm'a dair görüşleri ve tavırları, hem olumsuzdur hem de sonrakilere örnek olmaları açısından önemlidir.¹⁴³

Müslümanlarla Hristiyanlar arasında reddiyeler ve savunma münakaşaları olduğu gibi Yahudilerle Müslümanlar arasında da birçok reddiyeler yazılmıştır. Bunların bir kısmı her iki dine birlikte reddiye özelliği taşımaktadır.¹⁴⁴

Hristiyanlar tarafından yazılan tarih, kronoloji vb. eserler yanında İslâm ve Müslümanlar hakkında erken dönemlerden itibaren bilgi bulunabilecek önemli kaynaklardan biri de hiç şüphesiz Hz. Peygamber zamanında başlayan, Hulefâ-i râşidîn döneminde artan ve Emevîler zamanında bilhasssa Bizans'la olmak üzere birçok örneği görülen diplomatik mektuplardır.¹⁴⁵

Hristiyanlar tarafından yazılan eserler ve genel olarak tartışmalardan veya mektupla yazışmalardan sonra reddiye türü eserlerin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bu tür eserlerin kısmen sekizinci ve dokuzuncu asırda birlikte yaşamış şahıslar tarafından başlatıldığını görmekteyiz. Hristiyanlar tarafından yazılan ilk reddiyelere Emevîlerin son döneminde ve Abbâsîlerin ilk yıllarında olmak üzere ilk defa sekizinci asırda rastlıyoruz.¹⁴⁶ Şerefi'nin verdiği bilgiye göre Hâşimî (ö. yaklaşık 205/820), (*ed-Dîn ve'd-devle fî isbâti nübüvveti'n-nebî Muhammed* ve *er-Redd ale'n-Nasârâ* adlı eserlerin sahibi) Ali b. Rabben et-Taberî (157-240/772-855), (*er-Redd ale'n-Nasârâ* adlı eseri olan) Kâsım b. İbrahim el-Hasenî er-Ressî (170-246/785-860), (bir kısmı günümüze ulaşmış olan *Makâletün fî'r-redd ale'n-Nasârâ* adlı eseri olan) Ya'kûb b. İshak el-Kindî (yaklaşık 185-252/801-866), (*er-Redd ale'n-Nasârâ*

¹⁴¹ Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen litteratur*, 49-50.

¹⁴² Bkz. Güterbock, *Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik*, 8-9.

¹⁴³ Harman, "İslâm-Hristiyan Polemiği", 136-137.

¹⁴⁴ Yahudilerle Müslümanlar arasındaki reddiyelerin tarihi seyri ve muhtevaları hakkında geniş bilgi için bkz. Martin Schreiner, "Zur Geschichte der Polemik zwischen Juden und Muhammedanern", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)* 42 (1888): 591-675.

¹⁴⁵ Bu hususta önemli bir çalışma 639-750 yılları arasındaki barış, yardımlaşma, bilgi talebi, savaş ilanı, ticaret vb. hususlarda karşılıklı yazılan mektupları ve anlaşmaları konu edinen ve Andreas Kaplony tarafından hazırlanan *Konstantinopol und Damaskus Gesandtschaften und Verträge zwischen Kaisern und Kalifen 639-750* adlı çalışmadır (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996). Yazar, mektupları İslâm ve Hristiyan kaynaklarını dikkate alarak tespit etmeye çalışmıştır.

¹⁴⁶ Becker, "Christliche Polemik", 177.

müellifi) Câhız (160-255/776-869) gibi şahıslar bunların başında gelmektedir.¹⁴⁷ Bundan sonra karşılıklı yazılan reddiye ve savunma türü eserler artarak devam etmiştir.

Hristiyanların İslâm'a karşı reddiyeleri gibi Müslümanlar da Yahudilik ve Hristiyanlığa karşı bazı reddiyeler yazmışlardır. Bu reddiyelerin aynı zamanda yeni tartışmalara ve karşılıklı yazışmalara sebep olduğu aşîkârdır. Müslüman müellifler Hristiyanlığa karşı kaleme aldıkları reddiyelerde Hz. İsa'nın beşeriyeti, Kitâb-ı Mukaddes'in tahrifi ve Hz. Muhammed'in müjdelmesi gibi konularda İslâm'ın görüşlerini ele almışlardır. Dırâr b. Amr'ın (ö. 200/815) *er-Red ale'n-Nasârâ* ve *Kitâb yahtevî alâ aşera kütüb fi'r-redd alâ Ehli'l-Milel*'i; Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'nin (ö. 205/820) *Risâletü Abdillâh b. İsmail el-Hâşimî ilâ Abdi'l-Mesih b. İshâk el-Kindî*'si; Ebû Mûsâ İsa b. Subeyh el-Murdar (ö. 226/841), Ebû'l-Hüzeyl el-Allaf (ö. 235/849-850), Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonra), Kâsım b. İbrahim (ö. 246/860) ve Ebû İsa el-Verrâk'ın (ö. 247/861) *er-Red ale'n-Nasârâ* ve *el-Makâlât*'ı, Câhız'ın (ö. 255/869) ve Ya'kub b. İshak el-Kindî'nin (ö. 252/863) *er-Redd ale'n-Nasârâ* adlı kitapları aynı türde eserlerdir.¹⁴⁸ Bunlardan başka sonraki dönemlerde de reddiye yazan birçok kişi olmuştur.

Hristiyanlara karşı Müslümanlar tarafından yazılan reddiye türü eserlerin de sekizinci asırdan itibaren artarak devam ettiğini söylemeliyiz. 132-656/750-1258 yılları arasında Müslüman yazarlar tarafından Hristiyanlara karşı yazılan polemik türü eserleri incelemiş olan çağdaş âlimlerden Abdülmecid eş-Şerefi, Hristiyanlığa karşı yazılan monografiler, kelâm ve makâlât kitaplarına (hérésiographie) dâhil olan bölümlerden oluşan otuz üç metne yer vermiştir.¹⁴⁹ Şerefi'nin tespitlerine göre bunlar arasında teologlar çoğunluktadır.

Reddiyelerden önce Hristiyanlarla Müslümanlar arasında bazı dinî tartışmalar ve mektuplaşmalar olmuştur. Emevî ve Abbâsî saraylarında halifelerin huzurunda cereyan eden dinî tartışmalar da görülmektedir. Halife Mehdî döneminde Nestûrî patriği Timothy'nin (109-208/727-823) zaman zaman halifenin davetiyle saraya gelerek onunla Hristiyan ilahiyatı hakkında çeşitli konulardaki tartışmaları, Melkit kilisesine bağlı Ortodoks bir ilahiyatçı olan Theodor Ebû Kurre (750-825?) ile dönemin ileri gelen Müslüman âlimleri arasında Bağdat'ta Abbâsî halifesi Me'mun'un huzurunda 824 yılında gerçekleşen tartışma bunlardan bazılarıdır.¹⁵⁰ Yine Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) ile Bizans İmparatoru III. Leo arasında gerçekleşen mektuplaşma, Hârûnürreşid'in Konstantinos'a gönderdiği davet mektubu, Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'nin (ö. 205/850) arkadaşı olan Abdül-Mesih el-Kindî'yi İslâm'a davet için yazdığı mektup, yapılan önemli mektupla tartışma örnekleridir.¹⁵¹

Doğu Hristiyan ve bilhassa Süryânî tarih kaynaklarında İslâm fetihleri genel olarak Müslümanların ilahî bir hikmet ve ilahî bir cezalandırma vesilesi oldukları, Müslümanların "kurtarıcılar-özgürleştiriciler" oldukları şeklinde görülmektedir. Doğu Hristiyanlarının Bizans'a Kadıköy Konsili sebebiyle muhalif olmaları da Müslümanların fetihlerini kolaylaştırmıştır.¹⁵² Doğu Hristiyanlarından halk ve ruhban sınıfından birçok kişi Müslüman olmuştur. Süryânî kaynaklarında bu şahıslara hiçbir baskı yapılmadığı vurgulanarak

¹⁴⁷ Bkz. Abdülmecid eş-Şerefi, *el-Fikru'l-İslâmî fi'r-redd ale'n-Nasârâ ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi/âşir*, (Tunus: ed-Dârü't-Tûniyye li'n-Neşr, 1986), 123-140.

¹⁴⁸ Harman, "İslâm-Hristiyan Polemiği", 137. Erken dönemlerde Müslümanların Hristiyanlara karşı yazdıkları reddiyeler hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülmecid eş-Şerefi, *el-Fikru'l-İslâmî fil-redd 'ale'n-Nasârâ*; Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 516-521; Harman, "İslâm-Hristiyan Polemiği", 36-40.

¹⁴⁹ Abdülmecid Şarfi, "Ortaçağ Döneminde Müslüman-Hristiyan Polemikleri", trc. Ramazan Adıbelli, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2011): 191.

¹⁵⁰ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Kaplan, "Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği", 162-164.

¹⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Kaplan, "Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği", 164-166.

¹⁵² Bkz. Duygu, "VII. Yüzyıldaki İslâm Fetihleri", 37-53.

belirtilmektedir. Bazı kaynaklar ise yüksek vergilerin bu hususta etkili olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁵³

SONUÇ

Birinci/yedinci asırda Hristiyan yazarlar tarafından kaleme alınan literatürde Müslümanlar Sarazenler, Araplar, Hacerîler, İsmailîler, putperestler gibi ifadelerle isimlendirilmişlerdir. Müslümanlar dinî bir toplumdan çok bir krallık olarak tanımlanmıştır. Hicrî birinci asır bazı İslâm dışı kaynaklarında Hz. Peygamber “tüccar”, “askerî bir lider”, “Arapların kralı”, “monoteist bir davetçi”, “yasa koyucu” olarak tanıtılmış ve onun için “deccâl”, “deccâlin hazırlayıcısı”, “canavar”, “büyücü”, “kan döken”, “yalancı peygamber” gibi tahkir ifadeleri kullanılmıştır. Hicrî ikinci asırda kaleme alınan eserlerde bu isimlendirme, tanımlama, hakaret ve iftiraların benzer şekilde tekrarlandığını ve bunlara bazı ilaveler yapıldığını söylemek mümkündür. Yukarıda yer vermeye çalıştığımız şahıs ve eserleri dikkate aldığımızda genel olarak şunları söylemek mümkündür:

Hicrî ikinci asırda İslâm dünyasında birçok temel kaynak kaleme alındığı gibi, İslâm, Kur'an, Hz. Peygamber ve Müslümanlar hakkında bilgi ihtiva eden İslâm dışı eserler de artış göstermiştir. Bunlar karşılıklı yazılan mektuplar, genel ve özel tarih kitapları, genel ve özel teolojik eserler, polemik (reddiye) ve apolojik (savunma) tarzı kitaplar şeklindedir. Bu dönemde hiçbir şekilde İslâm ve Müslümanlardan söz etmeyen literatür de mevcuttur. Yine İslâm'ı dikkate almadan Müslümanlardan sadece Arap toplumu, Sarazenler, Hacerîler, İsmailîler gibi topluluk ismiyle söz edenler de vardır. Bu asırda sınırlı da olsa Avrupa'da da İslâm karşıtı eserlerin kaleme alınmaya başladığı görülmektedir.

Patrik Germanus gibi bazı yazarlar, İslâm'ı putperestlik olarak tanımlamışlardır. Bilhassa Müslümanların Hacerülesved'e ve Kâbe'ye saygı göstermeleri buna delil olarak sunulmuş, yine Müslümanların Venüs'e taptıkları iddia edilmiş ve bunu “Kubar” olarak isimlendirdikleri iddia edilmiş, “Allahü Ekber” ifadesi de bu Tanrı'yı anma şeklinde aktarılmıştır. Aynı iddiayı Yuhannâ ed-Dımaşkî gibi başkaları da tekrarlamıştır. Bu, aynı zamanda Müslümanların eskiden beri putperestliklerini devam ettirdiklerinin bir delili olarak sunulmuştur. İkinci asır Hristiyan kaynaklarında Müslümanların heretik bir toplum olarak Hristiyanlık'tan ayrılıp dalâlete düşmüş kimseler olarak tanıtıldığı gibi Hristiyanlık'la hiçbir şekilde ilgisi olmayan putperest, dinsiz ve kâfir olarak tanıtıldığına da şahit olunmaktadır. Erken dönem Doğu Hristiyanlarına göre İslâm'ı heretik bir din ya da İslâm öncesi putperestliğin devamı, Müslümanları da putperest ve kâfir olarak görenler mevcuttur.

Bu asırda kaleme alınmış bazı eserlerde Müslümanlar Tanrı'nın günahkâr Hristiyanları cezalandırmak üzere gönderdiği bir topluluk olarak tanıtılmıştır. Bununla birlikte Konstantiniyye'nin fethine yönelik bazı seferler başta olmak üzere Müslümanların başarısızlıkları da Tanrı'nın Hristiyanlara yardımı ve lütfu olarak takdim edilmiştir.

Hicrî ikinci asır İslâm dışı literatürün bir kısmı şifahî bilgilere dayanmakla birlikte bunların arasında İslâm kaynaklarını kullananların varlığı da bir hakikattir. Bilhassa İslâm'a ve Müslümanlara karşı biraz insafli veya tarafsız davranan kişilerde bu tutum daha da öne çıkmaktadır. Ancak Kur'an dışında açık bir şekilde bir İslâm kaynağına atıf, görebildiğimiz kadarıyla mevcut değildir. Kur'an'a yapılan bir kısım atıflar da doğrudan veya dolaylı olabilmektedir.

¹⁵³ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Zafer Duygu, “Zuknin Manastırı Süryânî Kroniği (775) Özelinde İslâm İdaresi Altındaki Hristiyanlarda Din Değiştirme Meselesi”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* (Doğu Hristiyanlığı Özel Sayısı) 10/2 (2013): 173-201.

Herhangi bir eser sahibi olan ve bir şekilde Müslümanlardan ve halifelerden bahseden bazı şahısların halifelerle veya bir kısım idarecilerle yakın ilişkilerinin olduğu, hatta dostluk seviyesinde ilişkiler kuran kimselerin varlığı da göze çarpmaktadır.

Bazı eserlerde halifelerin ve Müslümanların Hristiyanlara çok iyi davrandıkları dile getirilmektedir. Hatta hiç baskı ve zorlama olmadığı halde dindaşlarının İslâm'a geçişlerini esefle anlatanlar da bulunmaktadır. Bununla birlikte bazı din adamlarına işkence yapıldığı, zulme uğradıkları, din değiştirmeleri için baskı gördükleri, ihtida etmeleri için ağır vergilere maruz bırakıldıkları gibi iddialar da mevcuttur. Yine bazı Müslümanların irtidat ederek Hristiyanlığa geçtiğine dair bilgilere de rastlanmaktadır. Diğer taraftan Hristiyanlık'tan vaz geçemeyip şehit olduğu ileri sürülen bir hayli şahıstan bahsedilmektedir. Bu kimselere aynı zamanda bazı olağanüstü hâdiseler ve mucizeler de nisbet edilerek onların yüceltildiklerini görmekteyiz. Geçmişe yönelik bazı olayların ise sonradan yeni kurgularla zenginleştirildiğini de belirtmeliyiz.

Bu asırda Hristiyanlığın geniş bir coğrafyada yayıldığı ve birçok önemli ülkenin Hristiyan olduğu halde İslâm'ın sadece Arap yarımadasında yayıldığı ileri sürülerek Hristiyanlığın hak din olduğu ileri sürülmüştür. Halifenin sarayındaki doktor ve kâtipler gibi önemli kişilerin Hristiyan olmaları da İslâm-Hristiyanlık karşılaştırmasında kullanılmıştır.

John of Daylam gibi bazıları ise Müslümanlara dinleri dolayısıyla herhangi bir olumsuz tutum içinde olmamış, onları Hristiyan olmaları gereken bir topluluk olarak görmemiştir. Bu, kısmen İslâm'ı ilahî bir din özelliğinde görmek olarak değerlendirilebilir.

Halifelerle yakın dostluk kuran din adamları bulunmaktadır. Halifelerle veya onların huzurunda teolojik tartışmalar yapanlar ve onlarla mektuplaşmalarda bulunanlar da vardır. Yine halifelerin bazı uygulamalarını övgüyle anlatanlar bulunurken bazen de ağır olduğu düşünülen vergiler gibi Hristiyanlara karşı tavırlarının eleştiriye tabi tutulduğu da göze çarpmaktadır. Bu asırda İslâm, Kur'an ve Hz. Peygamber'den çok Müslümanlardan, onların fetihlerinden ve idarecilerinden söz edildiğini belirtmeliyiz.

İkinci/sekizinci asırda bazı apokaliptik eserlerin de mevcut olduğunu söylemeliyiz. Bunlardan biri olan John the Little apokaliptiği diğer eserlerde pek karşılaşmadığımız şekilde Müslümanlara birçok yönüyle hakaretler yağdırırken Hz. Peygamber'i de "Arapların peygamber dedikleri bir savaşçı" olarak nitlendirmektedir.

Bu asırda bilhassa Yuhannâ ed-Dımaşkî, Hz. Peygamber hakkında oldukça çok iddia ve iftirada bulunmuştur. O, başka bir kaynaktan göremediğimiz şekilde Hz. Peygamber'in adını "Mamed" şeklinde kaydetmiş, onu "yalancı" bir peygamber olarak nitelendirmiş, Hz. Muhammed'in Eski ve Yeni Ahid hakkında bazı bilgilerinin olduğunu, onun Ariusçu bir rahipten ders aldığını, Kur'an'ı kutsal kitap olarak tanıtip Allah'tan gelen bir vahiy olduğunu söylediğini ve bir kısım gülünç kurallar koyduğunu iddia etmiştir. Yuhannâ yine Hz. Peygamber'in olduğundan farklı bir şekilde dindar görünüp halkı aldatarak onların güvenini kazandığını ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispatlayacak bir mucizesinin olmadığını ileri sürmüştür. O, Hz. Peygamber'in Hz. Zeynep'le evliliğini de gerçek dışı bazı ilavelerle aktarmış, İslâm'daki evlilik ve boşanma hükümlerini eleştirmiştir. Hz. Peygamber'in uykuda vahiy almasını da eleştiren Yuhannâ, Hz. Muhammed hakkında "sahte peygamber", "ikiyüzlü", "yalancı" ve "zâni" gibi hakaret ifadeleri kullanmıştır. İlk defa Yuhannâ tarafından Hz. Peygamber'e isnad edilen bazı iddialar ikinci asırda ve daha sonraki asırlarda Doğu'da ve Batı'da birçok şahıs tarafından tekrarlanmıştır.

Bazı yazarlar Hz. Peygamber'e hakaret ettiği için dili kesilen veya öldürülen kimselerden de bahsetmektedirler. Bu vb. bazı hususların İslâm kaynaklarında olup olmadığı da araştırmayı

gerektirmektedir. Yine kaynar suya atma gibi oldukça ağır cezalandırma yöntemlerinden de söz edilmektedir.

I. Timotheos ise açıkça Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmese de onun Ahd-i Atik'teki peygamberlerin yolundan gittiğini, insanları bir olan Allah'a kulluğa davet ettiğini ve putperestlerle mücadele ettiğini ifade etmiştir.

Bazı yazarlar ise Hz. Peygamber'in vahiy almadığını öne çıkarmaya çalışmışlardır. Yuhannâ gibi bazıları ise vahiy aldığına dair şahit olmadığını iddia etmişlerdir. Tartışmalarda teolojik argümanlarla birlikte aklî delillerin de öne sürüldüğü görülmektedir.

Theophanes gibi bazı yazarlar Hz. Peygamber'le Yahudiler arasında yakın ilişki olduğunu ve sonraki asırlarda da Yahudilerin Müslümanlarla birlikte Hristiyanların aleyhine hareket ettiklerini iddia etmişlerdir. Hz. Peygamber'in Filistin'de Yahudi ve Hristiyanların yanında kaldığı ileri sürülmüştür.

Hz. Peygamber'le Hz. Hatice arasındaki evliliği maddî sebeplere bağlayanlar olmuş ve Resûl-i Ekrem'in risaletini önce onun bütün kadınlara duyurduğunu daha sonra erkeklerin bunu kabul ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bu arada Varaka b. Nevfel isim verilmeden Hz. Hatice'nin arkadaşı olan bir rahip olarak takdim edilmiştir.

Hz. Peygamber'in insanları ikna etmek için cennet va'inde bulunduğu iddiası da bu asırda bazı yazarlar tarafından söz konusu edilmiştir. Cennetin özellikleri ve cennet nimetleri de sonraki asırlarda sürekli tekrarlanan bir iddia olacaktır.

Michael the Sabaite ve Yuhannâ gibi birçok kişi İslâm'da çok eşliliği ve Hz. Peygamber'in evliliğini zinayı meşrulaştırma olarak kabul ederek İslâm'ın ve Hz. Peygamber'in zinayı yasaklamadığını iddia etmişlerdir.

Hristiyanların erken dönemlerden itibaren İslâm'a yönelttikleri eleştiriler büyük ölçüde benzer özelliklerdedir. Bunlar Hz. Peygamber'in peygamber olduğuna dair şahid/görgü tanığı olmadığı, ona vahyin uykuda iken geldiği, daha önceki peygamberler tarafından onun risaletinin haber verilmediği, Hz. Peygamber'in gelecekte veya gaipten haber vermediği, mucize göstermediği, ahlâkî örnekliğinin bulunmadığı, Kur'an'ın Allah kelâmı olmadığı gibi hususlardır. Bu iddiaların neredeyse tamamı oryantalistler tarafından asırlar boyunca sürekli tekrarlanmıştır. İslâm'ın Doğu Hristiyanlığı'na dayandığını iddia edenler de bulunmaktadır. Bilhassa Hz. Peygamber'in Bahîra ile görüşmesi farklı şekillerde aktarılmıştır.

Hz. Peygamber'in Bahîra ile irtibatlandırılması, ticaret kervanlarıyla seyahatlerinde Yahudi ve Hristiyanlarla bir arada bulunduğu yaşadığı şeklinde değerlendirilmesi, epilepsi hastası olduğu gibi iddiaların tarihî süreçte ve hangi coğrafyalarda nasıl genişlemelere maruz kaldığı ve Doğu ile Batı arasında ne tür değişikliklere uğradığı ayrıntılı olarak araştırılmak zorundadır. Kıptî, Süryânî ve Ermeni Hristiyanları arasında yayılan bu tür iddiaların bir kısmı Bizans'ta ve Avrupa'da aynen tekrarlandığı gibi yeni bazı ilavelerle İslâm karşıtlığının ve Hz. Peygamber düşmanlığının gerekçesi yapılmıştır.

Bilhassa ikinci asır hem İslâm kaynaklarının yoğun bir şekilde teşekkül ettiği hem de İslâm ve Müslümanlardan bahseden İslâm dışı literatürün artış gösterdiği bir zaman dilimidir. Bu sebeple söz konusu asırda kaleme alınan İslâm kaynaklarının Hristiyan kaynaklarını kullanıp kullanmadıkları ciddî araştırmalar sonucunda ancak ortaya çıkarılabilecektir. Aynı durum Hristiyanlar tarafından telif edilen eserlerde Müslüman yazarların müellefatına müracaat edilip edilmediği hususunda da geçerlidir. Kaynaklar arasında müşterekliklerin ve farklılıkların belirlenmesi gereklidir.

Halku'l-Kur'an, Allah'ın sıfatları gibi erken dönem itikadî mezhepler arasında tartışma konusu olan hususlar aynı zamanda diğer din ve kültürlerden renk taşımaktadır. Bu konuların

o dönemlerde Hristiyan teologlar arasında nasıl tartışıldıklarının da dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu hususta reddiyeleriyle meşhur Ali b. Rabben ve bazı Mu‘tezile âlimlerinin mühtediler olmasıyla beraber hadis, tefsir, fıkıh ve siyer gibi temel İslâm kaynaklarının müellif ve musanniflerinden bazılarının da mevâliden olup köken olarak Arap olmayan mühtediler olduğu göz ardı edilmemelidir.

Yuhannâ ed-Dımaşkî, Ebû Kurre, Theophanes gibi şahıslar, eserlerinde İslâm, Hz. Peygamber ve Müslümanlar hakkında oldukça geniş bilgi vermişlerdir. Bu şahısların görüş ve iddiaları, devam eden asırlarda ve Avrupa’daki İslâm ve Hz. Peygamber anlayışında da etkileyici olmuştur. Bu kişiler ve eserleri hakkında oryantalistler tarafından birçok araştırma yapılmıştır. Onların bazı iddialarının Batı’da günümüzde de kabul gördüğü bir gerçektir. Kur’an’ın mahiyeti, Hz. Peygamber’in risaleti ve mucizeleri, Kur’an’a Kitab-ı Mukaddes etkisi, İslâm’ın Yahudilik ve Hristiyanlığa dayandığı gibi iddialar Doğu kaynaklarına da dayandırılmaktadır. Bu eserlerin her birinin daha geniş araştırmaları gerektirdiğini belirtmek isteriz. Hz. Peygamber’e ve Kur’an’a yapılan iftiraların başlangıçtan günümüze kadar takip ettiği serüvenin belirlenmesi bir zorunluluktur.

Erken dönemlerde gayr-i müslimlerin Arapça dışında Grekçe, Kiptice ve Süryânice gibi dillerde yazdığı eserlerin Müslümanlar tarafından hangi oranda takip edilebildiği de ayrıntılı araştırma gerektiren hususlardandır. Öyle anlaşıyor ki, bu eserler Müslümanlar tarafından çok takip edilememiştir. Zira Arapça eserlerde İslâm ve Müslümanlar hakkında daha mutedil bir dil kullanılırken, diğerlerinde tahkir ifadelerinin çokluğundan söz edilmektedir. Bu eserlere sonradan bazı müdahalelerin yapılmış olması da ihtimal dâhilindedir.

Birinci asrın sonunda başlayıp üçüncü asrın başında adeta zirveye çıkan tercüme faaliyetlerinde diğer toplumlara ait teolojik eserlerin de tercüme edilip edilmediği, edilmişse bunların hangi eserler olduğu gibi hususlar araştırmayı gerektirmektedir. Zira tercüme faaliyetleri daha çok bu alanın dışında cereyan etmiştir. Yine İslâm’ı Arap olmayan ve Arapça bilmeyen insanlara anlatmak için Müslümanlar tarafından başka dillerde dinî metinlerin yazılıp yazılmadığı veya İslâmî literatürden Müslümanlar tarafından yapılan tercümelerin bulunup bulunmadığı da ayrıntılı araştırma gerektiren hususlardandır.

KAYNAKÇA

- Abdülmecid eş-Şerefî. *el-Fikru’l-İslâmî fi’r-redd ale’n-Nasârâ ilâ nihâyeti’l-karni’r-râbi’âşir*. Tunus: ed-Dâru’t-Tûnisiiye, 1986.
- Abdülmecid Şarfi. “Ortaçağ Döneminde Müslüman-Hristiyan Polemikleri”. Trc. Ramazan Adıbelli. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2011): 191-202.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti”. *Sosyoloji Dergisi* 3/19 (2009/2): 285-296.
- Arguriou, A. “Bir Hristiyanla - Bir Müslümanın Arasında Geçen Yayınlanmamış Bir Tartışma Risalesi (Bir Bizans İlahiyat Tartışması - XV. Yüzyıl)”. Trc. Mehmet Aydın. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 13/25 (2018): 9-17.
- Aycan, İrfan. “Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler”. *Dini Araştırmalar* 1/3 (1999): 65-81.
- Aydın, Fuat. “Harran Piskoposu Theodore Ebû Kurra ve İslâm Anlayışı”. *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu (28-30 Nisan 2006)*, Ed. Ali Bakkal, 2: 215-226. Konya: 2006.
- Aydın, Hatice. *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor’un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.

- Aydoğmuş, Recep. *Yuhanna ed-Dımeşkî'nin Eserlerinde İslam ve Müslümanlar*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Aydoğmuş, Recep. "Hristiyan Arap Yuhanna ed-Dımeşkî'nin İslam Eleştirisi". *Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi* 7/1 (2020): 147-176.
- Becker, Carl Heinrich. "Christliche Polemik und islamische Dogmenbildung". *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* 26 (1912): 175-195.
- Brandes, Wolfram. "Der frühe Islam in der byzantinischen Historiographie Anmerkungen zur Quellenproblematik der Chronographia des Theophanes". *Jenseits der Grenzen Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*. Hrsg. Andreas Goltz, Hartmut Leppin. 313-344. Berlin: Walter de Gruyter, 2009.
- Cecota, Blażej. "Islam, the Arabs and Umayyad Rulers according to Theophanes the Confessor's Chronography". *Studia Ceranea* 2 (2012): 97-111.
- Collins, Roger. "Historia vel Gesta Francorum". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*. Ed. David Thomas, Barbara Roggema. 1: 293-294. Leiden: Brill, 2009.
- Çap, Sabri. "13. Asır Misyoner ve Oryantalistlerinden William of Tripoli'nin Hz. Peygamber ve Kur'an Hakkındaki Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi". *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 12 (2021): 115-145.
- Çap, Sabri. "Hicrî I. Asır Hristiyan Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber ve İslâm". *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler -II- Hadis, İslâm Hukuku, Kelâm, Mezhepler Tarihi, Arap Dili ve Siyer*. Ed. Hidayet Aydar v.dğr. 2: 599-647. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Duygu, Zafer. "Zuqnin Kroniği veya Pseudo-Dionysios Tel Mahre Kroniği". *Süryani Arap ve Kürt Klasikleri Uluslararası Klasikler Çalıştayı Bildirileri, (15-17 Mayıs 2017/Mardin)*. Editörler: M. Nesim Doru, Ahmet Kırkan, Yakup Aykaç. 3-16. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Duygu, Zafer. *Süryani Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ-Hristiyanlık, İslâm, Siyasi Tarih*. Ankara: Divan Kitap, 2016.
- Duygu, Zafer. "Zuknin Manastırı Süryânî Kroniği (775) Özelinde İslâm İdaresi Altındaki Hristiyanlarda Din Değiştirme Meselesi". *Milel ve Nihal İnanc, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* (Doğu Hristiyanlığı Özel Sayısı) 10/2 (2013): 173-201.
- Duygu, Zafer. "VII. Yüzyıldaki İslâm Fetihlerinin ve Müslüman Hakimiyetinin Hristiyan Tarih Yazımına İzdüşümleri". *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İlahiyat Bilimleri Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014): 33-65.
- Ford, F. Peter. "He Walked in the Path of the Prophets": Modern Christian Perspectives on Patriarch Timothy's View of the Prophet of Islam". *Theological Review* 36 (2015): 3-22.
- Geçer, Alper. *Theophanes Confessor'un Kronik'inde İslâm Sonrası Dönemde Araplar (M.S. 602-813)*. Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2018.
- Gökbel, Abdullah Rıdvan. *Kur'an ve Hristiyanlar Hicri İlk Üç Asırda Arap-Süryani Hristiyanların Eserlerinde Kur'an*. Ankara: Eskiye Yayınları, 2020.
- Graf, Georg. *Die arabischen Schriften des Theodor Abu Qurra, Bischofs von Harran*. Paderborn: Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, 1910.

- Graf, Georg. *Die Christlich-Arabische Literatur bis zur Fränkischen Zeit (Ende des 11. Jahrhunderts) Eine Literaturhistorische Skizz.* Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1905.
- Greenwood, Tim. "The Letter of Leo III in Ghewond". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History (600-900)*, Ed. David Thomas, Barbara Roggema. 1: 203-208. Leiden: Brill, 2009.
- Göregen, Mustafa. *Hristiyan Teolojisinde Yahya Dımaşki'nin Yeri ve Önemi.* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.
- Göregen, Mustafa. "Yuhanna ed-Dımaşki'nin "Bir Hristiyan ile Bir Müslüman Arasında Diyalog" İsimli Risalesi'nin Değerlendirilmesi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2015): 111-127.
- Griffith, Sidney H.. "Chapter Ten of the Scholion: Theodore Bar Koni's Apology for Christianity". *Orientalia Christiana Periodica* 47 (1981): 158-188.
- Griffith, Sidney H.. "The Qur'an in Arab Christian Texts the Development of an Apologetical Argument Abu Qurrah in the Maglis of al-Ma'mun". *Parole de l'Orient* 24 (1999): 203-233.
- Güterbock, Carl Eduard. *Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik.* Berlin: J. Guttentag Verlagsbuchhandlung, 1912.
- Hagemann, Ludwig. *Christentum contra Islam: eine Geschichte gescheiterter Beziehungen.* Darmstadt: Primus Verlag, 1999.
- Harman, Ömer Faruk. "Yuhannâ ed-Dımaşki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 43: 580-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Harman, Ömer Faruk. "İslâm-Hristiyan Polemiği Açısından Gazzâlî ve er-Reddû'l-Cemîl". *900. Vefat Yılında İmam Gazzali: Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (İstanbul, 07-09 Ekim 2011).* 131-158. İstanbul: İSAV, 2012.
- Heimgartner, Martin. "Die Disputatio des ostsyrischen Patriarchen Timotheos (780-823) mit dem Kalifen Al-Mahdi". *Christians and Muslims in Dialogue in the Islamic Orient of the Middle Ages.* Ed. Martin Tamcke. 41-56. Würzburg: Ergon-Verlag, 2007.
- Hoyland, Robert G.. *Seeing Islam As Others Saw It- A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam.* Princeton: The Darwin Press, 2001.
- Hoyland, Robert G.. "The Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal". *The Biography of Muhammad: The Issue of the Sources.* Ed. Harald Motzki. 276-297. Leiden: Brill, 2000.
- İçöz, Ayşe. "Doğu Hristiyanlarının Arapça'yı Yazı Dili Olarak Benimseme Sürecinde Gösterdikleri Farklı Yaklaşımlara Genel Bir Bakış". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Mart 2019): 87-110.
- Johannes Damaskenos und Theodor Abu Qurra. *Schriften zum Islam,* Kommentierte griechisch-deutsche Textausgabe von Reinhold Gleis/Adel Theodor Khoury. Würzburg: Echter Verlag, 1995.
- Kaplan, İbrahim. "Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği". *Hikmet Yurdu (İmam-ı Azam Ebû Hanife Özel Sayısı)* 3/5 (2010): 155-187.

- Kaplony, Andreas. *Konstantinopol und Damaskus Gesandtschaften und Verträge zwischen Kaisern und Kalifen 639-750 Untersuchungen zum Gewohnheits-Völkerrecht und zur interkulturellen Diplomatie*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996.
- Kerr, David A.. “He Walked in the Path of the Prophets”: toward Christian Theological Recognition of the Prophethood of Muhammad”. *Christian-Muslim Encounters*. Ed. Yvonne Yazbeck Haddad, Wadi Z. Haddad. 426-446. Gainesville: University of Florida Press, 1995.
- Khoury, Adel-Theodor. *Der theologische Streit der Byzantiner mit dem Islam*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 1969.
- Krumbacher, Karl. *Geschichte der byzantinischen litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1897.
- Kutluay, İbrahim. “Oryantalistlere Göre Kâbe ve Kutsiyetinin Kaynağı”. *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açidan) (08-09 Ekim 2018) Bildiriler Kitabı*. Ed. Fikret Karaman v.dğr. 1: 517-537. Malatya: İnönü Üniversitesi, 2018.
- Langen, Joseph. *Johannes von Damaskus: eine patristische Monographie*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1879.
- Lexutt, Athina- Metz, Detlef (Hrsg.). *Christentum-Islam Ein Quellenkompendium (8.-21. Jh.)*. Köln: Böhlau Verlag, 2009.
- Metselaar, Marijke. *Die Nestorianer und der frühe Islam Wechselwirkungen zwischen den ostsyrischen Christen und ihren Arabischen Nachbarn*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2009.
- Meyendorf, John. “Bizans’ın İslâm Anlayışı”. Trc. Fuat Aydın. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002): 21-46.
- Pahlitzsch, Johannes. “Peter of Damascus”. *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*. Ed. David Thomas, Barbara Roggema. 1: 290-292. Leiden: Brill, 2009.
- Palmer, Andrew- Brock, Sebastian- Hoyland, Robert (Ed.). *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*. Liverpool: Liverpool University Press, 1993.
- Penn, Michael Philip. *When Christians First Met Muslims A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings on Islam*. California: University of California Press, 2015.
- Raeder, Siegfried. *Antworten auf den Islam Texte christlicher Autoren vom 8. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Neukirchen: Neukirchener Verlag, 2006.
- Rotter, Gernot. “Der veneris dies im vor islamischen Mekka, eine neue Deutung des namens ‘Europa’ und eine Erklärung für kobar=Venus”. *Der Islam* 70 (1993): 112-132.
- Saldıran, Faruk. “Müslüman Hristiyan Münasebetleri Bağlamında Oryantalizmin Ortaya Çıkışı”. *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* 4 (2007): 69-78.
- Samir Khalil Samir, “The earliest Arab apology for Christianity (c.750)”. *Christian Arabic Apologetics During the Abbasid Period (750-1258)*. Ed. Samir Khalil Samir, Jorgen S. Nielsen. 57-114. Leiden: Brill, 1994.
- Samir Khalil Samir. “The Prophet Muhammad as seen by Timothy I and other Arab Christian Authors”. *Syrian Christians under Islam, the First Thousand Years*. Ed. David Thomas. 75-106. Leiden: Brill, 2001.

- Sâvuzûrus Ebû Kurre. *Meymer fî vücûdi 'l-Hâlık ve 'd-dîni 'l-kavîm*. Thk. ve takdim, Ağnatiyûs Dîk. Cûnye-Lûbnan: el-Mektebetü'l-Bûlusiyye, 1982.
- Schadler, Peter. *John of Damascus and Islam Christian Heresiology and the Intellectual Background to Earliest Christian-Muslim Relations*. Leiden: Brill, 2018.
- Schirmmacher, Christine. *Der Islam II, Geschichte, Lehre, Unterschiede zum Christentum*. Neuhausen/Stuttgart: Hänssler Verlag, 1994.
- Schreiner, Martin. “Zur Geschichte der Polemik zwischen Juden und Muhammedanern”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG)* 42 (1888): 591-675.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Reddiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Taşpınar, İsmail. “Doğu’nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşki (649-749) ve İslâm”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001/2): 23-54.
- Taşpınar, İsmail. “Theodore Ebû Kurre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Teule, Herman G. B.. “Theophilus of Edessa”. *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*. Ed. David Thomas, Barbara Roggema. 1: 305-308. Leiden: Brill, 2009.
- Thomson, Robert W.. “The Martyrdom of Vahan”. *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (600-900)*. Ed. David Thomas, Barbara Roggema. 1: 281-283. Leiden: Brill, 2009.
- Tomakin, Ahmet Yasin. “Ortaçağ İslâm Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/18 (2017/3): 233-254.
- Tomakin, Ahmet Yasin. *Abbâsiler Döneminde İlmî Hayatta Süryâniler (132-656/750-1258)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.
- Vasiliev, Alexander A. “The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A.D. 721”. *Dumbarton Oaks Papers* 9/10 (1956): 23-47.